

Inleiding

In dit verkiezingsprogramma presenteert GroenLinks haar visie op de toekomst. Tevens wordt de balans opgemaakt van de politieke prestaties van het paarse kabinet. GroenLinks meent dat liberalisering en marktwerking onder dit kabinet te ver zijn doorgeschooten. De economie groeit weliswaar als kool, maar de schaduwzijde wordt steeds zichtbaarder. Van de voorgenomen terugdringing van broeikasgassen als CO₂ is niets terechtgekomen. De fixatie op de rol van Nederland als distributieland doet het ergste vrezen voor het milieubeleid. De armoede neemt toe en de zorg hapert en dat zegt wat over het verkilde sociale klimaat in Nederland.

De start van dit kabinet leek het afscheid te worden van de traditionele (CDA-)politiek. Dat is flink tegengevallen. De coalitiepartijen hebben elkaar gevonden in een soort zakenkabinet, dat in feite het beleid van de kabinetten Lubbers voortzet. De sanering van het financieringstekort en het klaarstomen van Nederland voor de Europese Monetaire Unie (EMU) zijn met grote ijver opgepakt. Economische groei, meer marktwerking, versterking van de concurrentiepositie en de bevordering van werkgelegenheid vormen de hoekstenen van het paarse beleid. Bij deze nogal materialistische en economische invulling van de Nederlandse politiek komen belangrijke maatschappelijke vragen op het tweede plan. Het milieubeleid is het stiefkindje van paars. Over anti-armoedebelief is veel gesproken en her en der is enig lapwerk verricht, maar ondertussen nemen de inkomensverschillen toe, net zoals de verschillen in levensverwachting. Opvallend is de stagnatie van de democratiseringsplannen, toch een van de paradepaardjes van paars. Er is zelfs sprake van inperking van invloed van burgers, bijvoorbeeld bij infrastructuurplannen en in het universitair onderwijs. Multicultureel beleid, welzijnsbeleid en andere beleidsterreinen die te maken hebben met de kwaliteit van ons samenleven zijn op de achtergrond geraakt. Het 'ieder voor zich' is uitgangspunt geworden.

Het meest schrijnend komt de verzakelijking tot uiting in het verschil in bejegening van arm en rijk. De bijstandsgerechtigde moet met heel zijn/haar hebben en houden naar de Sociale Dienst om zijn/haar recht op uitkering aan te tonen. De 'nette heren' van de beurs mogen zichzelf reguleren en controleren. Waar de armen in een systeem van voortdurende controle worden geperst, daar wordt beursfraude als een individuele misstap behandeld. Waar hulpbehoevende ouderen het gevoel aangepraat wordt dat zij een kostenpost zijn voor de samenleving, bestaan er voor vermogende landgenoten tal van mogelijkheden om zich via vermogensconstructies aan elke financiële mede-verantwoordelijkheid te onttrekken. In de aangekondigde belastingplannen wordt daar iets aan gedaan, maar met fluwelen handschoenen. Want het blijft toch moeilijk uit te leggen waarom maar 25 procent belasting over een fictieve vermogenswinst betaald moet worden, terwijl arbeid met 38 of 50 procent belast is.

De huidige regeringspartijen maken zich op voor een tweede paarse kabinet en dat biedt weinig hoop op echte verandering. De coalitiegenoten willen gaan uitvoeren wat in de steigers staat: een voortzetting van een vooral economisch gemotiveerd beleid. Er

is geen zicht op een kwalitatieve omslag, waarbij andere keuzen gemaakt worden. Keuzen voor duurzaamheid, voor sociale samenhang, voor herverdeling van arbeid en zorg, voor betaalbaar en goed openbaar vervoer en voor een grotere invloed van burgers op besluiten die hen aangaan.

GroenLinks zal de politiek en de samenleving blijven aansporen deze keuzen te maken. Omdat het bitter nodig is. Het zijn ingrijpende maar wel degelijk haalbare keuzen. Ze staan centraal in dit verkiezingsprogramma.

GroenLinks wil in haar programma meer bieden dan alleen een opsomming van concrete beleidsalternatieven. Wij presenteren hier ook een visie op de vraag hoe veranderingen tot stand kunnen komen. Wat is de rol daarbij van de overheid? Wat die van de markt? En wat die van de burgers?

De oude maakbaarheidsmodellen bieden tegenover de doorgeschoten marktwerking geen overtuigende antwoorden. Door de fixatie op de tegenstelling overheid-markt is de burger uit beeld geraakt. Terwijl burgers en verbanden van burgers juist een cruciale rol kunnen spelen bij veranderingen. Zonder het 'maatschappelijk middenveld' zou de sociale samenhang in ons land ver te zoeken zijn. Het is echter niet het traditionele middenveld dat GroenLinks voor ogen staat. De burger functioneert niet louter als lid van een groep, maar telt ook als individu maatschappelijk mee. Uitgangspunt is dat de burger zelfstandig wil en kan beslissen. Het is een misvatting dat dit noodzakelijk leidt tot de liberale opvatting van de burger als een autonoom, rationeel en calculerend individu dat maximalisatie van persoonlijk nut nastreeft.

De opvatting van GroenLinks is dat burgers hun voorkeuren en wensen juist in omgang met anderen vormgeven. Ook de moderne, geïndividualiseerde burger weet van lotsverbondenheid en solidariteit. Dat uit zich in tal van nieuwe of hervonden netwerken en sociale verbanden. Deze zogenoemde 'civiele maatschappij' is een onmisbare kracht bij noodzakelijke veranderingen en vormt het kloppende hart van onze democratie.

Dit betekent niet dat GroenLinks pleit voor een terughoudende overheid, die zich aan de zijlijn van het maatschappelijk leven opstelt. De overheid heeft volgens GroenLinks verschillende rollen en taken. De overheid is een werktuig van de burgers om gemeenschappelijke zaken te regelen. Zij moet uitvoeren, faciliteren en ook sturen. Het eerste hoofdstuk gaat over de verschillende rollen en taken van de overheid in haar relatie met de burger en de markt. De volgende drie hoofdstukken gaan over de drie terreinen waarop de overheid in de visie van GroenLinks een wezenlijke sturende taak heeft. Ze draagt de waarden en normen van de rechtsstaat uit (zowel in eigen land als wanneer het gaat om de handhaving van de internationale rechtsorde), ze schept de voorwaarden voor de kwaliteit van het bestaan en de participatie van burgers in het maatschappelijk leven (in Nederland en - voorzover ons land daaraan kan bijdragen - ook elders) en ze voert een beleid gericht op duurzame ontwikkeling op verschillende niveaus: lokaal, nationaal en wereldwijd. Rechtsstaat, kwaliteit van het bestaan en duurzaamheid zijn daarmee de fundamenten waarop het GroenLinks-programma is gestoeld.

Het verkiezingsprogramma bevat pleidooien voor een zorgvuldig,

ruimhartig en humaan vluchtelingenbeleid en voor internationale samenwerking ter wille van rechtvaardige handel, duurzame productie en een vredesbeleid dat nationale belangen overstijgt. Volwaardige deelname aan de samenleving van burgers en het bieden van kwaliteit van het bestaan begint bij GroenLinks met bestrijding van de armoede en herverdeling van betaalde en onbetaalde arbeid. Opvattingen dat Nederland daar amper eigen beleid op kan voeren, worden bestreden en de beperkte opvatting over arbeid als een traditionele betaalde baan, wordt vervangen door een kleurrijk palet aan mogelijkheden van moderne arbeids- en zorgpatronen. Ook wordt er belangstellend een hand uitgestoken naar het 'maatschappelijk' of 'ethisch' ondernemen, dat in opkomst is. Tegenover het paarse scenario 'Nederland Distributieland' met bijbehorende investeringen in luchthavens, wegen en een tweede Maasvlakte, komt GroenLinks met een ander scenario: 'Nederland Innovatieland'. Met daarin niet alleen kennisintensieve activiteiten, milieutechnologie en hoogwaardige dienstverlening, maar ook aandacht voor openbaar vervoer, biologische landbouw, duurzame energievoorziening en duurzame woning- en kantorenbouw. Gedachten over lightrail, Zeppelins en verhandelbare vervuiliingsrechten zijn knipogen naar de toekomst.

GroenLinks pretendeert niet voor elk probleem een oplossing te hebben. Er worden richtingen aangegeven en mogelijkheden verkend. Maar vooral wil dit programma laten zien dat er veel meer te kiezen valt dan vaak wordt verondersteld. Er zijn heilzame veranderingen mogelijk. De burger is daarbij geen blok aan het been voor politiek en overheid, maar een partner met pit.

Ab Harrewijn
Partijvoorzitter

De overheid, de burger en de markt

In het politieke debat is de burger uit beeld geraakt. Dat is te betreuren. In de visie van GroenLinks staat niet de markt of de overheid centraal, maar de burger. De burger is de voornaamste kracht van de democratie. Wie te veel van de overheid verwacht, miskent die kracht en reduceert de burger tot een inspreker. Wie alle heil bij de vrije markt zoekt, komt uit bij een samenleving waarin de kloof tussen arm en rijk groter wordt en waarin natuur en milieu stelselmatig worden ondergewaardeerd.

Overheid en markt kunnen niet zonder elkaar, maar debatten over hun beider rol verzanden vaak in extremen. Wie minder overheid wil, zou alles aan de markt over willen laten met alle a-sociale gevolgen van dien. Wie een krachtige overheid wil, gaat al gauw door voor iemand die alles van bovenaf wil regelen en geen oog heeft voor de individuele keuzevrijheid. Zo gaat het zicht op het juiste evenwicht tussen overheidssturing en marktwerking verloren.

Bovendien, en dat is minstens zo erg, raken andere actoren uit beeld. Individuele mensen en de organisaties waarin ze actief zijn, vormen in een moderne, pluriforme maatschappij een belangrijke motor van verandering. Wie zich te veel richt op markt en staat, miskent de dynamiek die wordt toegevoegd als burgers en hun organisaties maximaal bij ontwikkelingen betrokken zijn.

Daarbij is diversiteit een sleutelbegrip. Wanneer de verscheidenheid in de samenstelling van de bevolking tot haar recht komt, versterkt dat de democratie. Een optimaal gebruik daarvan geeft draagvlak aan verandering.

Democratie

Democratie is het sleutelbegrip om burgerschap ook werkelijk gestalte te geven. Democratie is meer dan eens in de vier jaar stemmen. Democratie is ook niet af. Over te veel zaken, met name in de economie, hebben de meeste mensen absoluut te weinig te zeggen. De formele zeggenschap kan vergroot worden door uitbreiding van het kiesrecht. Onder meer door het invoeren van referenda en het mogelijk maken dat migranten ook op provinciaal en landelijk niveau kiesrecht krijgen.

In alle facetten van de samenleving moet democratie leidraad zijn voor de wederzijdse beïnvloeding tussen overheid, burgers en markt. Respect voor de wens van mensen om zeggenschap te hebben over hun eigen leven en leefomgeving moet burgerschap vulling geven, ook voor hen die daarvan nu uitgesloten zijn. Daartoe zijn nieuwe vormen van participatie nodig; op het werk, als consument op de markt, als wijkbewoner, huurder of milieu-activist is het mogelijk om, met name in georganiseerd verband, stemlozen mee te laten praten, en op die manier bruggen te slaan tussen overheid, markt en civiele samenleving.

Hoe zit het met de overheid?

GroenLinks meent dat liberalisering en marktwerking te ver zijn doorgeschoten. De overheid treedt niet meer op waar ze dat wel zou moeten doen. Het antwoord hierop is niet het van stal halen van de oude maakbaarheidsmodellen, daarbij gaat het te veel om een centrale overheid die alles zelf wil en kan regelen. Te weinig zou

dan geleerd zijn van de schaduwzijde van zo'n alles besturende overheid en ook zou ontken worden dat mensen een directere greep willen op hun eigen leven en leefomgeving. Het niet terugvallen op oude maakbaarheidsmodellen wil geenszins zeggen dat GroenLinks de rol van de overheid bagatelliseert. Op een aantal relevante kerntaken is een sturende overheid nodig - over die kerntaken gaan de volgende drie hoofdstukken van het verkiezingsprogramma. Behalve sturend dient de overheid ook faciliterend en ondersteunend te zijn, juist om burgers en hun organisaties ruimte te geven in een pluriforme samenleving. Om te voorzien in noodzakelijke bestaansvoorwaarden moet de overheid uitvoerend en dienend zijn. Op deze verschillende rollen van de overheid wordt nu eerst ingegaan, om vervolgens terug te komen op de markt en de burger.

De sturende overheid

Als eerste moet de sturende overheid hoeder zijn van de rechtsstaat en waken over gelijke rechten en kansen voor alle burgers in een multiculturele samenleving. Onderwijs, cultuur, politie, justitie en welzijnsbeleid zijn in dit verband voor de overheid belangrijke beleidsterreinen. Ook op internationaal terrein ligt een taak voor de overheid, door in internationale samenwerking op te komen voor mensenrechten, eerlijke verdeling, duurzaamheid en vrede. Een tweede kerntaak, waarbij de overheid een sterk sturende rol heeft, is het zorg dragen voor volwaardige participatie in de samenleving van alle mensen. Dit kan door armoede te bestrijden, uitsluiting tegen te gaan en door het mensen mogelijk te maken tijd te nemen voor werk, zorg en vriendschappen. De derde kerntaak is sturend op te treden in kwesties van duurzaamheid. De overheid stelt scherpe normen aan de milieukwaliteit en draagt zorg voor de handhaving daarvan. Ook al gaat het bij deze kerntaken soms om zaken die via de markt of via burgers en hun organisaties vorm krijgen, dan nog is het aan de overheid de normen te stellen, de doelen te formuleren en zo optimaal mogelijk te waken over het halen van die doelen.

De ongekeerde samenleving

Juist wie de nadruk legt op de sturende rol van de overheid, moet zich realiseren dat aan die sturing ook grenzen gesteld moeten worden. Allereerst dienen we ons te realiseren dat de overheid moet weten wat mensen doen, wat ze willen en wat hen beweegt. In de praktijk blijken overheidsregels vaak gebaseerd op onvoldoende of onjuiste informatie. Zo woont in de grote steden een derde van de inwoners in een andere woning dan het bevolkingsregister vermeldt. Ook is de overheid amper in staat huursubsidie en bijzondere bijstand bij alle rechthebbenden te krijgen. Wie denkt dat dit is op te lossen met meer efficiëntie en nauwkeuriger onderzoek, vergeet dat het gedrag van burgers steeds minder voorspelbaar is. Ook willen we niet tot in het kleinste detail van ons leven door de overheid gevolgd en geregistreerd worden. Burgers zijn niet alleen minder voorspelbaar dan vroeger, ze zijn ook minder volgzaam. Er duiken altijd wel weer mensen op die regels aan hun laars lappen. Soms is dat een vorm van verzet tegen een samenleving die als onrechtvaardig wordt beschouwd, soms is het onverschilligheid, soms is het ook puur eigenbelang. Voor de overheid wordt het in deze situatie steeds moeilijker één lijn te trekken. Elke keer moet een keuze worden gemaakt tussen strikte handhaving, repressieve tolerantie, gedoogbeleid of

verandering van als onhoudbaar beschouwde regels.

Mensen verschillen

Een tweede grens aan de sturingsmogelijkheden van de overheid is de toegenomen individualisering die dwingt tot maatwerk. Omstandigheden verschillen, mensen verschillen en het is niet alleen de overheid die invloed uitoefent op het leven van mensen. Algemene, voor iedereen geldende regels blijken maar al te vaak ongelijkheid te versterken en onbedoelde beperkingen op te leveren. De sollicitatieplicht is voor de één een springplank naar de arbeidsmarkt, maar voor de ander een moeras van frustratie. En de verplichte winkelsluitingstijden zijn voor de één bescherming tegen al te zware werkdruk, maar voor de ander een bron van ongemak. Helaas heeft maatwerk zijn keerzijde: er ontstaat gemakkelijk een woud van regeltjes en voorzieningen, die burgers afhankelijk maakt van uitvoeringsambtenaren; tussenpersonen worden noodzakelijk om het beleid te doorgronden en te benutten. Bovendien bestaat het gevaar dat de rechtsgelijkheid door maatwerk in gevaar komt. Een overheid op maat balanceert voortdurend op het slappe koord tussen bemoeizucht en nalatigheid. Op dit moment is de overheid de daarvoor benodigde evenwichtskunst lang niet altijd meester.

Draagvlak

Een derde grens aan de sturende rol van de overheid is het maatschappelijke draagvlak voor beleid. De overheid wordt geacht te functioneren op basis van democratische besluitvorming. Het politieke debat vindt natuurlijk niet alleen in het parlement plaats. Over belangrijke beslissingen zal de overheid het debat in de samenleving moeten organiseren. Van overheid en politieke partijen mag verwacht worden dat zij de uitkomsten van dit debat uiterst serieus nemen en niet eenvoudig naast zich neerleggen, zoals bij de trajectkeuze van de Hogesnelheidslijn is gebeurd. Als de overheid en de politieke partijen zich eenzijdig aan bepaalde belangen binden en uitkomsten van tevoren lijken vast te staan, zoals bij het debat over nut en noodzaak van de uitbreiding van het vliegverkeer, dan neemt niet alleen het animo voor deelname aan het debat af, maar ook de acceptatie van besluiten. Zo komt de legitimiteit van het overheidsbeleid op het spel te staan. Politieke partijen moeten keuzen ter discussie durven stellen. Ze moeten burgers de kans bieden met alternatieven te komen en ruimte geven aan oppositiegroepen die een draagvlak hebben. Als een alternatief veel maatschappelijke steun krijgt dan moet de burger er van uit kunnen gaan dat de overheid haar koers bijstelt. Er bestaan tal van instrumenten die de overheid kan inzetten om de legitimering van haar beleid te versterken. Referenda stimuleren het openbare debat en kunnen politieke besluitvorming zo nodig corrigeren. Maar een overheid die het keer op keer op correctie door referenda laat aankomen, mist kansen om samen met burgers te zoeken naar de beste oplossing. De mogelijkheid en wenselijkheid van sturing door de overheid kent dus grenzen, maar dat betekent nog niet dat de overheid zich maar beter terug kan trekken. Het betekent wel dat steeds opnieuw stil moet worden gestaan bij de manier van sturen. Zo dient bijvoorbeeld steeds de vraag gesteld te worden of een lagere overheid niet beter toegerust is de sturing ter hand te nemen.

De veelvormige overheid

De overheid is geen eenduidig blok. Er is een groot verschil tussen de landelijke overheid, provincies, gemeentebesturen, waterschappen en stadsdeelraden. Vaak wordt dit als een probleem gezien, maar niets is minder waar. Al die verschillende overheden moeten zich de tijd en mogelijkheden gunnen om verschillende oplossingen voor een probleem uit te proberen. Op een gegeven moment blijkt welke maatregelen onder welke omstandigheden effectief zijn.

Het algemeen invoeren van regels nog voordat bekend is hoe het probleem er nu werkelijk uitziet, is schadelijk. Wanneer een maatregel niet werkt, raken mensen geïrriteerd en verdwijnt het draagvlak voor overheidsbeleid.

Een oplossingsgerichte aanpak, waarbij de verschillende overheden een eigen rol spelen, vraagt om een aantal voorwaarden:

- geen concurrentie en competentiestrijd tussen verschillende overheden, maar betere afstemming en coördinatie;
- een andere houding van de overheden: een probleemgerichte benadering, waarbij de behoefte van de burger centraal staat.

De rijksoverheid heeft bij dit alles de regie in handen, terwijl andere overheden grote vrijheid hebben in de uitvoering binnen centraal opgelegde kaders. Veel delegeren naar andere overheden die soms beter geïnformeerd zijn over de stand van zaken, verschillende oplossingen kleinschalig uitproberen, tijdig bijsturen en rekening houden met verschillen kunnen het overheidsoptreden geloofwaardiger en accurater maken. Decentraliseren en delegeren mogen dan niet langer eufemismen zijn voor bezuinigen.

De faciliterende overheid

GroenLinks wil de burger en diens organisaties meer centraal stellen. Het gaat om zeggenschap over het eigen leven, de leefomgeving, het werk en voorzieningen. Het gaat om ontplooiingskansen en participatie. Het gaat om de zelforganisatie van mensen, om overleg en debat. Hier past een faciliterende rol van de overheid. Met subsidies en rechten stimuleert de overheid de totstandkoming van maatschappelijke verbanden en initiatieven. De faciliterende overheid gaat uit van het zelf organiserend vermogen van burgers, betreft maatschappelijke organisaties bij besluitvorming en prikkelt bedrijven zich maatschappelijk te engageren. Eigen initiatief wordt ook aan de onderkant van de samenleving mogelijk gemaakt en gewaardeerd. Het maatschappelijk debat wordt gestimuleerd. Maatregelen als een gedeeltelijk basisinkomen (voetinkomen), persoonsgebonden budgetten in de zorg en voor het zoeken naar werk, bonussen voor vrijwilligerswerk, zorgverlof en andere vormen van loopbaanonderbreking passen bij de meer faciliterende rol van de overheid. Zo betekent ook de zorgplicht van de overheid voor de armen en zieken niet per se afhankelijkheid en paternalisme. Een faciliterende overheid zoekt juist naar manieren van ondersteuning die uitgaan van de eigen mogelijkheden en voorkeuren van betrokkenen, en van hun kracht en hun eigenwaarde.

Omdat het allerm minst vanzelfsprekend is dat burgers gelijkelijk kunnen deelnemen, kan de faciliterende overheid niet zonder haar (bij)sturende rol. Afkomst en persoonlijke omstandigheden maken dat er verschillen tussen mensen zijn, maar ook de markt creëert telkens weer opnieuw onderscheid tussen mensen. De overheid moet er voor zorgen dat mensen de mogelijkheid hebben hun burgerschap vorm te geven, onder meer door zeggenschap op allerlei terreinen wettelijk te garanderen. Waar mogelijk zal de overheid terughoudend

zijn met deze (bij)sturende rol, om de eigen verantwoordelijkheid van burgers en hun organisaties zo optimaal mogelijk tot hun recht te laten komen.

De uitvoerende overheid

Op heel wat terreinen heeft de overheid de rol van sturen en faciliteren. Daarbij draagt de rijksoverheid soms taken en bevoegdheden over aan andere overheden, aan speciale uitvoeringsorganen, organisaties van burgers of aan de markt. Maar er zijn grenzen aan dat afstoten van taken. Dat betreft zeker de basisvoorzieningen waarvan de burger een 'gebonden klant' is. Dat gaat om voorzieningen als de levering van drinkwater, energie en het openbaar vervoer, sociale zekerheid en dergelijke. Juist bij deze elementaire zaken blijkt privatisering vaak niet voor de gewenste efficiëntie-verbetering of kwaliteitsimpuls te zorgen. De privatisering van de WAO bijvoorbeeld, heeft uiteindelijk een ingewikkelder en relatief duurder stelsel opgeleverd, waarbij de toegankelijkheid is verminderd en de zekerheid over het verkrijgen van een uitkering bij arbeidsongeschiktheid is afgenomen.

De privatisering van het openbaar vervoer gaat ten onder door halfslachtigheid. Op de Nederlandse schaal is het onzinnig om terug te keren naar de primitieve toestanden van weleer waarbij diverse vervoermaatschappijen met eigen systemen, kaartjes en rijtijden werkten. Toch doen zich in het kader van de marktwerking al weer de eerste verschijnselen van die verbrokkeling voor. Terwijl anderzijds de burger geconfronteerd wordt met een semi-monopolist als de NS, waarop de burger noch direct, noch via de volksvertegenwoordiging, noemenswaardige invloed meer heeft.

Op dit soort terreinen houdt de overheid haar eigen verantwoordelijkheid. Hetzij door de taken zelf uit te voeren, hetzij door daartoe specifieke uitvoerders aan te wijzen, die gebonden zijn aan strikte overheidssturing.

De overheid moet betrouwbaar zijn. Omdat de overheid dat jarenlang niet geweest is, bijvoorbeeld in de sociale zekerheid, is de roep om marktwerking begrijpelijk. Liever 'zelf je zaakjes regelen' dan de onzekerheid van een bezuinigende overheid, zo redeneert menigeen. Maar de overheid is niet onveranderlijk. Zij is een product van politieke krachtsverhoudingen. Met een solide overheid, die bereid is regelingen te moderniseren en aan te passen aan individuele voorkeuren, is een solidaire collectieve regeling op basisterreinen, waar we ons geen onzekerheid kunnen en willen veroorloven, te verkieszen boven geprivatiseerde regelingen. Die leiden alleen maar tot uitsluiting en aantasting van voorzieningen.

De markt

Wat de overheid niet kan regelen, wordt te gemakkelijk aan de markt toebedeeld. 'Minder overheid, meer markt' lijken in het publieke debat onlosmakelijk met elkaar verbonden te zijn. Toch is daar geen reden voor. De markt kan een aantal zaken goed regelen, maar biedt geen oplossing voor alle kwalen. Introductie van marktwerking, door het laten concurreren van meerdere aanbieders in plaats van het overlaten aan een monopolist, kan onmiskenbare voordelen hebben. Zoals meer doelmatigheid, een scherpere prijsstelling, grotere flexibiliteit, ambitie om te vernieuwen en diversiteit in aanbod. In die zin is marktwerking ook voor progressieve politiek bruikbaar, bijvoorbeeld door milieukosten op te nemen in de prijzen, waardoor milieubelastende activiteiten onaantrekkelijker

worden. Maar waar die marktwerking te veel wordt overgelaten aan het vrije spel der krachten krijgen de meer destructieve kanten de overhand. Dan dreigen uitbuiting, overproductie, machtsconcentratie en voortdurende kapitaalvernietiging. De markt heeft namelijk weinig oog voor sociale normen en waarden, terwijl van natuur en milieu slechts de economische bruikbaarheid telt. Zonder overheid kan de markt niet functioneren. De overheid zorgt voor zekerheden en regels, voor infrastructuur, gezondheidszorg en onderwijs. De markt kan dat nooit alleen af.

De overheid heeft de taak corrigerend op te treden als de politieke partijen van mening zijn dat de marktwerking ongewenste effecten heeft. Wanneer marktwerking in de gezondheidszorg ertoe leidt dat wie het meeste geld heeft het eerste en het beste wordt geholpen, moet de overheid daar een stokje voor steken door een ander selectie criterium voor te schrijven. Daarmee gaat niet de marktwerking overboord. In diezelfde gezondheidszorg zouden farmaceutische kartels bijvoorbeeld best aan meer marktwerking mogen worden blootgesteld. Ook hier gaat het dus om maatwerk.

Het blijft voor GroenLinks van groot belang dat bepaalde gebieden van de samenleving gevrijwaard blijven van marktwerking. Niet alles mag onder het juk van doelmatigheid, concurrentie en prestatiedwang doorgaan. Een deel van het inkomen mag los staan van maatschappelijke prestatie of afhankelijkheid van sociale regelingen; onderwijs is meer dan investeren in je eigen toekomst; cultuur valt niet louter als consumptie-artikel te vercommercialiseren; natuur en openbare ruimten zijn geen automatisch onderdeel van de toeristen-industrie; zorg, liefde en vriendschap worden al veel te veel in tijd gemeten en als het even kan afgerekend.

Ook al is de markt soms doelmatiger dan nog zijn er overwegingen om andere waarden voorrang te geven. Leven is meer dan zo doelmatig mogelijk aan je eind te komen. Juist op levensterreinen waaraan de beschaving van een samenleving valt af te meten, zoals zorg, cultuur, onderwijs, levensbeschouwing, omgang met natuur en leefomgeving zijn waarden als respect, zorgvuldigheid, tijd en belangstelling van belang.

En dan: de burger

Bijna alles wat we over de overheid en de markt zeggen komt uit bij een stelling over de burger. We zullen die burger daarom eerst eens nader beschouwen.

De burger heeft bij links lange tijd in het verdomhoekje gezeten. Voor progressieve partijen was de burger al snel een kleinburger. Burgerlijk was een scheldwoord in een tijd dat non-conformisme de toon zette. Liberalen beschouwden op hun beurt de burger vooral als een autonoom, rationeel en calculerend individu dat maximalisatie van persoonlijk nut nastreeft.

Haaks hierop staat de opvatting van GroenLinks dat burgers hun voorkeuren en wensen juist in omgang met anderen vormen. Het verkeer tussen mensen is geen ruilhandel, maar mensen wisselen argumenten uit, stellen ideeën bij en weten dat hun lot met dat van anderen verbonden is.

Autonomie

De grote sociale bewegingen in de jaren zestig, zeventig en tachtig werden in hoge mate geïnspireerd door het begrip autonomie. Er rees

massaal verzet tegen paternalisme en afhankelijkheid en tegen traditionele autoritaire verbanden. Zo kwam men in beweging voor een open, democratische universiteit, voor vormen van zelf- en medebestuur, voor 'baas in eigen buik' en voor gelijkberechtiging en economische zelfstandigheid van vrouwen.

Het ging hier om uitgesproken progressieve bewegingen die - verbonden als ze zich wisten met linkse politiek - hun kaarten voor een belangrijk deel zetten op de overheid. De staat moest bereiken dat onmondige burgers mondig werden. Liberalen, ook al verrukt van het autonomie-ideaal, gaven het begrip een volledig andere invulling. Zij namen onder het motto 'gewoon jezelf zijn' de overheid juist veel taken uit handen. De overheid zou volgens liberalen betuttelen, terwijl de markt juist mensen de kans geeft zich volledig vrij te ontplooiën.

Autonomie heeft zeker de weg vrijgemaakt voor emancipatie. Mensen functioneren niet langer alleen als lid van een groep, maar tellen ook als individu maatschappelijk mee. De door sociale controle afgedwongen gelijke burger is ingeruild voor de gelijkwaardige en anderen respecterende burger. Luisteren en volgzaamheid hebben plaatsgemaakt voor debatteren en zelfstandigheid. Het uitgangspunt is niet alleen dat de burger zelf wil, maar ook heel goed zelf kan beslissen.

Er is echter ook een keerzijde. Door de nadruk op autonomie is de waarde van sociale verbanden en van solidariteit teveel uit zicht geraakt. Het 'moderne gezin', de woongroep, het 'opzoomeren' van de straat, het maatschappelijk ondernemen, de maatschap, het coöperatieve bedrijf, het koor, de sportclub, de moskee of de subcultuur tonen aan dat autonomie en sociale verbanden elkaar niet hoeven uit te sluiten. Het uiteenvallen van traditionele sociale verbanden heeft ertoe geleid dat mensen geprobeerd hebben er nieuwe vorm en inhoud aan te geven.

Door gelijkwaardigheid en keuzevrijheid centraal te stellen kan het begrip autonomie in een nieuwe context worden geplaatst. Het functioneren binnen zelfgekozen sociale verbanden op basis van gelijkwaardigheid is een voorwaarde voor het autonoom vorm geven aan het leven. Dergelijke sociale verbanden vormen met elkaar de civiele samenleving. De rol die zij spelen in het openbare leven staat weer op de politieke agenda.

De civiele maatschappij

Het belang van sociale verbanden laat zien dat er meer is tussen overheid en markt. Het onderlinge verkeer tussen burgers wordt niet alleen gereguleerd door wetten en het marktprincipe. Wie zich inzet voor de buurtvereniging, doet dat niet omdat de overheid dit voorschrijft of omdat men er rijk van wordt.

GroenLinks wil echter niet de fout maken het maatschappelijk middenveld alleen maar te zien als iets moois. Wanneer geen sprake is van democratisch georganiseerde verbanden liggen onevenwichtig leiderschap en volgzaamheid op de loer. En wanneer culturen en gemeenschappen zich afsluiten voor de buitenwereld en er geen uitwisseling van ideeën en opvattingen meer plaatsvindt, kunnen deze verbanden een hindernis worden voor mensen om zich te ontplooiën.

Niemand heeft behoefte aan de terugkeer van corporatisme en achterkamertjespolitiek uit de tijd van de verzuiling. In plaats daarvan moet een sterke civiele maatschappij bijdragen aan een

levendige democratische cultuur, waarin betrokkenheid bij anderen en bij de publieke zaak tot uitdrukking komt. Op die manier biedt de civiele samenleving een alternatief voor een markt-samenleving die gekenmerkt wordt door onverschilligheid, consumentisme en egoïsme.

Wie de civiele samenleving deze rol toedicht, zal een open oog hebben voor bestaande machtsverschillen. De burger bestaat niet, er is grote ongelijkheid tussen mensen. Op veel terreinen van het leven is betrokken burgerschap absoluut nog niet vanzelfsprekend. In bedrijven bijvoorbeeld is zeggenschap over belangrijke zaken te beperkt. Over investeringen en besteding van de winst beslissen de 'betere burgers' liever zelf. Tegenover duurbetaalde adviesbureaus en wetenschappers, die grote projecten van overheid en marktpartijen erdoor moeten drukken, zijn burgers nauwelijks opgewassen, door gebrek aan ondersteuning en middelen.

Gelijke kansen

Ook binnen de civiele maatschappij liggen de kansen niet voor alle initiatieven van burgers gelijk. Nieuwe vormen van sociale verbanden leggen het vaak af tegen gevestigde instituten van het traditionele middenveld. En zonder een vasthoudende en naar draagvlak zoekende overheid worden daklozenvoorzieningen en sociale pensions door goed georganiseerde buurtbewoners geweerd. De rol van de overheid als 'schild voor de zwakken' geldt in zekere zin ook voor de rol die de overheid speelt in de verdediging van de civiele samenleving tegenover de vrije marktkrachten, die ongelijkheid tussen burgers creëren. Zonder die steun van de overheid is burgerschap voor een deel van de bevolking een lege huls en is er geen sprake van gelijkwaardigheid en zelfstandigheid. Mensen die in de markt en de samenleving geknakt of uitgesloten zijn moeten kunnen rekenen op actieve solidariteit van medeburgers en waar nodig op zorg door de overheid.

Wat bindt burgers?

Een politieke partij moet oog hebben voor het type verbanden dat de civiele maatschappij kenmerkt. Er bestaan banden binnen en tussen groepen. Wat mensen binnen dezelfde groep bindt, onderscheidt hen juist van andere groepen. Groepen worden bijeengehouden door een gezamenlijke geschiedenis, waarden, gebruiken en gewoontes. Dit wil niet zeggen dat mensen, eenmaal binnen de groep, daarin opgesloten moeten zitten. Onderwijs, kunst en het publieke debat hebben een functie in het aanbieden van een brede variatie aan culturen en waarden- en normenpatronen, waardoor mensen ontvankelijk worden voor andere groepen en ze in de gelegenheid gesteld worden eigen keuzen te maken en nieuwe verbintenissen aan te gaan.

Van generatie op generatie moet deze ontvankelijkheid voor andere groepen en culturen worden overgedragen. In het onderwijs worden niet zozeer vaste normen en waarden doorgegeven, maar kennis, inzichten, vaardigheden en houdingen die nodig zijn om eigen normen te ontwikkelen en de dialoog met anderen aan te gaan.

Wat in een pluriforme samenleving iedereen met iedereen verbindt, is wederzijds respect en de gedeelde verantwoordelijkheid voor het omgaan met verschillen. In een open dialoog vindt de verandering van de samenleving plaats. In dat veranderingsproces zijn multiculturaliteit en pluriformiteit meer dan alleen het naast elkaar leven van verschillende (sub)culturen en levensvormen. Een ieder die hier leeft, moet bereid zijn om met anderen over de eigen

normen en waarden in debat te gaan. Want zodra het gesprek verstomt, krijgt begrip geen kans en neemt de kans toe op confrontaties, waarbij de een probeert de ander zijn wil op te leggen.

De kern: solidariteit

In dit hoofdstuk zochten we naar de kern van de relatie tussen burgers en overheid. We namen afstand van de gedachte dat het debat slechts over de keuze tussen staat of markt zou moeten gaan en we zochten naar de schakels die overheden, burgers en maatschappelijke organisaties met elkaar verbinden. Politiek is, in onze visie, het versterken en onderhouden van die schakels.

De burger van GroenLinks is niet het autonome, calculerende individu dat uit is op nutsmaximalisatie. Mensen zijn afhankelijk van anderen, kunnen zich dankzij anderen ontplooien en worden door derden in toom gehouden. Emancipatie en zelfbeschikking krijgen pas betekenis in een politieke gemeenschap van burgers die zich verantwoordelijk weten voor elkaar. De democratie - en de uitbreiding daarvan met referenda, zelfbeheer en interactieve besluitvorming - is zonder die gemeenschap zielloos.

Binnen de gemeenschap kunnen mensen zeer verschillend zijn en moeten ze de mogelijkheid hebben om die verschillen ook te tonen en ernaar te handelen zonder een hiërarchische normering van de verschillen. Voor GroenLinks is cultuur steeds een ontwikkelingsproces en geen statisch gegeven. De essentie van een multiculturele en pluriforme samenleving wordt gevormd door interactie tussen culturen. Daarmee worden strijdige elementen binnen en tussen de culturen blootgelegd, wat leidt tot het telkens opnieuw vaststellen van de regels van het onderlinge verkeer.

Deze regels vormen het hart van onze gemeenschap. Wie over aanpassing en integratie spreekt, kan wel een mening hebben over hoe een ander zijn leven leeft, maar kan niet om meer en mag niet om minder vragen dan instemming met de regels van ons onderlinge verkeer.

De basis voor een democratische en pluriforme samenleving ligt in de gelijkheid van mensen en de waardigheid van het individu. Zo is dat onder meer vastgelegd in de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens en in de Nederlandse grondwet. Respect voor deze beginselen is allesbehalve vanzelfsprekend. Het is voortdurend onderwerp van politiek debat en het moet bevochten worden tegen de achtergrond van een vaak weinig poëtische maatschappelijke realiteit. Dat debat en dat gevecht vormen in feite de kern van de democratie.

Overheid

1 De overheid is het werktuig van de burgers om hun gemeenschappelijke zaken te regelen. Het gaat hierbij primair om de handhaving van de rechtsstaat, duurzame ontwikkeling, volwaardige deelname van burgers aan de samenleving en rechtvaardige verdeling van macht, werk en inkomen.

2 Het geweldsmonopolie, 'het recht' en de rechtsstaat verschaffen de burgers de bescherming tegen geweld, wreedheid, onderdrukking en discriminatie. De instandhouding van de persoonlijke vrijheden is de eerste zorg van de democratie. De tweede is het vormgeven aan de solidariteit tussen mensen.

3 Een moderne overheid kent haar beperkingen. De overheid weet het niet beter dan de burger en staat niet boven de maatschappij. De volksvertegenwoordiging gaat het gesprek aan met de samenleving over de kwaliteit van het bestaan en tracht te leren van eerdere ervaringen. De overheid bevordert de variëteit aan keuzemogelijkheden en de politiek kiest. De overheid bevordert o.a. door middel van wetgeving en voorlichting de zeggenschapsmogelijkheden van mensen.

4 GroenLinks erkent de maatschappelijke tegenstellingen en tegenstrijdige belangen tussen burgers en hun groeperingen. Daarbinnen kiest GroenLinks voor een overheid die zich inzet voor hen die zich niet of moeilijk kunnen organiseren en (collectieve) macht kunnen verwerven en zodoende zwak staan in de samenleving.

5 Er wordt een diversiteitsbeleid gevoerd, dat erop gericht is discriminatie en achterstanden tegen te gaan, autonomie van alle burgers te bevorderen en tegenstrijdige belangen van verschillende groepen af te wegen. Dit diversiteitsbeleid is een geïntegreerd onderdeel van alle relevante beleidsbesluiten.

6 Om alle burgers gelijkwaardig en in vrijheid te kunnen laten deelnemen aan het openbare leven, onderhoudt de overheid de voorzieningen die daarvoor onvoorwaardelijk aanwezig dienen te zijn, zoals onderwijs, sociale zekerheid, cultuur, zorg en veiligheid. Binnen het door de overheid gegarandeerde voorzieningenniveau wordt de individuele keuzevrijheid van de burger vergroot.

7 Verdere privatiseringen, verzelfstandigingen en afstotingsoperaties zijn in Nederland over het algemeen niet meer wenselijk. Waar privatiseringen, afstotingsoperaties en verzelfstandigingen aantoonbaar slecht zijn uitgevallen, zullen de mogelijkheden worden bezien om deze terug te draaien.

8 Bij belangrijke politieke beslissingen over b.v. infrastructuur worden diverse organisaties in staat gesteld om hun alternatieven uit te werken en door te rekenen, zodat de politiek haar keuzen beter kan maken.

9 De rijksoverheid heeft vertrouwen in lagere overheden en burgers en kiest daarom voor ruimhartige decentralisatie. Dit voor zover de gevolgen niet de schaal van het bestuur overschrijden, individuele grondrechten en de rechtsgelijkheid van burgers gewaarborgd blijven, en een goede coördinatie en afstemming tussen de overheden plaatsvindt. Bij de decentralisatie van taken en bevoegdheden horen ook voldoende financiële middelen om die naar behoren uit te voeren.

10 Veel bestuurlijke vraagstukken overstijgen de gebiedsgrenzen van het lokale of provinciale bestuur. In dergelijke gevallen zijn bestuurlijke experimenten nuttig. Ook de landsgrenzen mogen bij deze experimenten overschreden worden. Voor zulke experimenten geldt als toetssteen de democratische legitimatie.

11 De overheid stimuleert bedrijven voorzieningen te treffen die de participatie van burgers bevorderen. Ze sluit tevens aan bij en

stimuleert de huidige tendens tot meer maatschappelijk ondernemen door - in contracten voor aanbesteding of samenwerking met particuliere partijen - doelstellingen ten aanzien van milieu-, achterstands- en diversiteitsbeleid op te nemen.

12 De Nederlandse overheid bevordert dat ook in eigen land alle artikelen van de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens voor alle bewoners volledig worden toegepast. Een onafhankelijke instantie dient jaarlijks te toetsen in hoeverre zowel de burgerlijke als sociaal-economische mensenrechten echt inhoud krijgen en welke obstakels er nog zijn. Het beste ijkpunt voor zo'n toetsing is de realisatie van die rechten voor de meest tenachtergestelden.

13 De Standaardregels betreffende het bieden van gelijke kansen aan gehandicapten (VN-resolutie 48/96'') worden uitgewerkt in de Nederlandse wetgeving.

14 De privacywetgeving wordt uitgebreid. De bescherming van het gebruik van e-mail wordt gelijkgesteld met de bescherming van het briefgeheim. Ook op internationaal niveau ijvert de overheid voor zo'n regeling.

15 De uit de globalisering en de Europese integratie voortvloeiende belasting- en beleidsconcurrentie tussen landen zal voor Nederland geen aanleiding zijn om zijn belastingen te verlagen, zijn sociale zekerheidsstelsel aan te tasten of zijn milieubeleid te verzwakken.

Democratie

1 Burgers krijgen de mogelijkheid om achteraf besluiten van de Tweede Kamer over wetgeving per referendum te corrigeren. Dit geldt ook voor planologische kernbeslissingen en internationale verdragen.

2 Het volksinitiatief wordt mogelijk. Wanneer tien procent van de kiesgerechtigden een verzoek om een concrete vraagstelling per referendum ondertekent, wordt deze vraagstelling daadwerkelijk voorgelegd. De uitslag is bindend. Een volksinitiatief over artikelen van de Grondwet is uitgesloten.

3 Het passief en actief kiesrecht van niet-Nederlanders die twee jaar of langer legaal in Nederland verblijven, wordt naar alle bestuurlijke niveaus uitgebreid.

4 De leeftijdsgrens voor actief en passief kiesrecht wordt verlaagd naar 16 jaar.

5 In Provinciale Staten en gemeenten wordt, analoog aan het landelijke systeem van regeringsvorming, een dualistisch systeem ingevoerd. Wethouders en gedeputeerden hebben geen zitting in de gemeenteraad of Provinciale Staten en kunnen van buiten de raad of Provinciale Staten komen. De burgemeester wordt gekozen door de gemeenteraad voor een periode van vier jaar. De Commissaris van de Koningin wordt gekozen door de Provinciale Staten. Kamerleden, leden van Provinciale Staten en gemeenteraadsleden kunnen vervangen

worden bij ziekte en zwangerschap.

6 Omdat erfelijke staatsfuncties in strijd zijn met democratische principes, wordt het staatshoofd gekozen door de Staten-Generaal.

7 Ondernemingsraden krijgen instemmingsrecht over de winstbestemming, alsmede het recht om de helft van de Raad van Commissarissen te benoemen en terug te roepen. Medezeggenschap in bedrijven met minder dan 50 werknemers wordt bij wet geregeld en voor bedrijven met minder dan 100 werknemers vergroot tot op het niveau van grotere instellingen en bedrijven.

Onderwijs

1 Onderwijs is cruciaal voor individuele ontplooiing van mensen, maar ook voor sociale cohesie in de samenleving. Een pluriforme en moderne samenleving kan niet zonder goed en toegankelijk onderwijs. Dat dient de leerling te begeleiden bij een volwaardige democratische deelname aan die samenleving. Daartoe is de komende jaren een flinke inhaalslag nodig. Prioriteiten daarbij zijn het verbeteren van de kwaliteit van het onderwijs en het creëren van gelijke kansen. Er moet meer samenhang komen tussen het onderwijs, de betrokkenheid van ouders, gemeenten en instellingen voor jeugdzorg en -beleid.

2 Om de noodzakelijke kwaliteitsverbetering te realiseren wordt er fors geïnvesteerd in het primair en secundair onderwijs, gericht op:

- differentiatie van de klassengrootte;
- meer ruimte voor individuele begeleiding;
- verkleining van de lestaak in het secundair onderwijs;
- betere huisvesting van scholen;
- scholing van leraren;
- moderne lesmethoden;
- versterking van niet-onderwijzend personeel, management en bestuur.

3 Aan scholen in aantoonbaar moeilijke omstandigheden zal meer personeel verbonden worden en zullen voorzieningen afgestemd worden op die omstandigheden. De omvang van de lestaak van leraren gaat omlaag en hangt mede af van de graad van moeilijkheid van het werk.

4 Investeren in de zogenaamde Brede School is investeren in extra ontwikkelingskansen voor kinderen. De brede school is langer open, werkt intensief samen met andere instellingen in de wijk of gemeente en met ouders. Door meer te investeren in voorschoolse activiteiten wordt voorkomen dat al op jonge leeftijd achterstanden ontstaan. Opvoedingsondersteuning en taalles aan ouders kunnen daar onderdeel van zijn.

5 Er komen voldoende middelen om onderwijs in allochtone levende talen in het onderwijscurriculum op te nemen als ouders dit wensen.

6 In het onderwijs wordt structureel projectmatig en themagericht aandacht gegeven aan vredesopvoeding, anti-racisme,

milieubesef en het doorbreken van de traditionele rolverdeling tussen de seksen en seksuele oriëntatie.

7 Het vroegtijdig schoolverlaten in het voortgezet onderwijs wordt drastisch teruggebracht. Scholen zorgen voor een specifiek beleid hierop door ontwikkeling van leerlingvolgsystemen, intensieve contacten tussen basisschool en voortgezet onderwijs, inspanningscontracten tussen school, leerling en ouders, of aanstelling van allochtone leerlingbegeleiders. De leerweg in VBO/MAVO wordt verlengd van 5 naar 6 jaar.

8 In het primair en voortgezet onderwijs krijgen ouders een grotere stem in het bestuur. De overheid neemt meer afstand, waardoor de autonomie van scholen versterkt wordt en de mogelijkheden om een gemeentebreed of regionaal onderwijsbeleid te voeren worden vergroot. Leerlingenraden krijgen adviesrecht over de inhoud en samenstelling van het lesprogramma.

9 Vernieuwingen in het voortgezet onderwijs, zoals Basisvorming, de Tweede Fase van HAVO/VWO en de Leerwegen in VBO/MAVO, worden versterkt door te investeren in de verspreiding en verdere ontwikkeling van nieuwe werkwijzen. In het bijzonder werkwijzen die bijdragen aan het kunnen samen-leven en samen-werken. De vorming van mediatheken met (audiovisuele) hulpmiddelen in de scholen wordt gestimuleerd. Met extra middelen voor met name VBO/MAVO-scholen kan een breed aanbod op goed geoutilleerde scholen worden gerealiseerd, waardoor dit type onderwijs aantrekkelijker wordt voor leerlingen, ouders en bedrijven.

10 Een grote financiële en kwalitatieve impuls is nodig om het middelbaar beroepsonderwijs op de toekomst voor te bereiden. Naast de beroepsopleidende leerweg (leren met stage) zal de beroepsbegeleidende leerweg (leren en werken, waarin de leerlingen een leerarbeidscontract met een werkgever en de opleiding sluiten) een evenwaardige plaats gaan innemen. Het middelbaar beroepsonderwijs en het leerlingwezen kunnen op termijn zo in elkaar overgaan. Werk/leer-situaties mogen niet misbruikt worden om regulier werk, zonder begeleiding en tegen betaling beneden CAO-niveau, te laten verrichten. De doorstroom-mogelijkheden tussen de opleidingen onderling en tussen MBO en HO worden verbeterd en hersteld.

11 Er komt één stelsel van Hoger Onderwijs. Globaal bestaan er binnen dit systeem drie ideaaltypische opleidingen: beroepsgericht, algemeen academisch en specifiek academisch. Studenten hoeven niet één ideaaltype te volgen, maar zijn vrij om zelf een studiep pad uit te zetten. Instellingen gaan dossierdiploma's afgeven, die vermelden welke vakken op welk niveau met goed gevolg zijn afgelegd.

[Zie voor studiefinanciering en de relatie met de studieprestatie hoofdstuk 3 (De kwaliteit van het bestaan), onder de paragraaf Armoedebestrijding en inkomensbeleid, punt 6.]

12 In het Hoger Onderwijs krijgen studenten en medewerkers meer medezeggenschap over het beleid van de instelling.

13 De omslag van 'Nederland Distributieland' naar 'Nederland

Innovatieland' vergt een forse investering in kennisinstituten die zich richten op onderzoek die dit maatschappelijk nut ondersteunen en waar overheid, milieubeweging en bedrijfsleven met hun vragen en ideeën terecht kunnen.

14 Het levenslang leren wordt bevorderd. De kosten van bijscholing worden fiscaal gecompenseerd. De voorzieningen voor deeltijdstudie worden uitgebreid. Mensen met een uitkering worden tijdens bijscholing vrijgesteld van sollicitatieplicht. Bij 'levenslang leren' dient ook rekening te worden gehouden met de dreigende achterstand die mensen oplopen door de moderne informatietechnologie. Er moeten gerichte educatieve programma's worden aangeboden.

Voor inburgering van nieuwkomers komt er meer geld, met name voor inburgering-op-maat en vervolgotrajecten. Daarnaast komt er een 10-jarig plan van aanpak om het analfabetisme uit te bannen onder de allochtonen die al langer hier verblijven en onder autochtone volwassenen.

Cultuur, media en sport

1 De kern van het kunstbeleid is het stimuleren van een verscheidenheid van kunst en kunstopleidingen. De rol van de overheid is een voorwaardenscheppende. Zij maakt de productie van professionele en amateurkunst mogelijk. De overheid bemoeit zich niet met de inhoud ervan. Er komt meer geld voor beginnende kunstenaars (WIK) en amateurkunstbeoefening.

2 Kunst is onderzoek en ontwikkeling. Nieuwe technologie en nieuwe media bieden kunstenaars mogelijkheden die tot nu toe slechts spaarzaam gebruikt worden. De overheid zal de toepassing hiervan bevorderen.

3 De internationalisering van de informatiemaatschappij en de multiculturele samenleving bieden nieuwe kansen voor onder andere de ontwikkeling van interculturele kunstuitingen. Uitwisseling tussen landen in de Europese Unie en landen daarbuiten kan worden bevorderd door de oprichting van laboratoria voor ontmoeting tussen culturen en onderzoek naar nieuwe mogelijkheden. Nederland stimuleert de oprichting van dergelijke laboratoria binnen zijn grenzen.

4 Kunsteducatie draagt ertoe bij dat toekomstige generaties tradities begrijpen en verscheidenheid waarderen. Kunsteducatie krijgt dan ook een belangrijke plaats in het onderwijs. Lokale overheden hebben daarbij ten aanzien van het primair onderwijs een eigen rol.

5 De overheid schept de nodige voorwaarden voor een kwalitatief sterk publiek mediabestel. De kwaliteit hiervan komt mede tot uiting in een strikte beperking van het aantal reclameboodschappen. De publieke omroepen leveren een bijdrage aan inhoudelijk geprofileerde radio- en tv-netten.

6 De overheid bevordert forse investeringen in de elektronische snelweg gericht op democratisering van het gebruik van informatie- en communicatietechnologie, betere toegankelijkheid van alle

maatschappelijk relevante informatie en het terugdringen van de mobiliteit.

7 In het sportbeleid ligt de prioriteit bij de recreatieve sportbeoefening. Uitgangspunt is dat iedereen van jong tot oud, met en zonder handicap, kan deelnemen, al dan niet in verenigingsverband. De sportverenigingen zijn belangrijk voor de sociale functie en worden in hun kadervorming en accommodaties actief ondersteund.

Bewegingsonderwijs, zoals schoolzwemmen, zal worden uitgebreid en in een vroeg stadium gegeven.

8 Het bestaande en het verleden, vorm gegeven in talloze monumenten, is ons collectieve geheugen. Voor de instandhouding van onze culturele identiteit is onderhouden, opknappen en tegengaan van slopen van monumenten essentieel. Daarom wordt voor adequate monumentenzorg voldoende geld uitgetrokken.

Rechtstaat en internationale rechtsorde

De Nederlandse rechtsstaat is geen vanzelfsprekendheid. In vele delen van de wereld is de staat niet de hoeder van de burgerrechten, maar juist de oorzaak van de schending van die rechten. De opvatting dat de bescherming van de burger tegen geweld en dictatuur tot de kerntaken van de overheid behoort, is nog lang geen gemeengoed.

Gij zult niet doden. Zo luidt het hoogste gebod van de rechtsstaat. Geen burger heeft het recht een andere burger naar het leven te staan. Dit gebod is in Nederland zo vanzelfsprekend dat ook de rechtsstaat zelf zich hieraan te houden heeft. In de internationale rechtsorde ziet het er heel anders uit. Staten bedreigen elkaar, totalitaire machthebbers houden hun eigen bevolking in gijzeling, universele mensenrechten worden op grote schaal geschonden.

Rechtsstaat

De Nederlandse staat is als wetgever de uitdrukking van wat in onze samenleving wel en niet getolereerd wordt. Als houder van het geweldsmonopolie beschermt ze ons als burgers tegen elkaar en tegen eventuele bedreigingen van buiten. De rechtsstaat geeft burgers rechten en wapent hen tegen de willekeur van de staat. Een uitgangspunt daarbij is dat de overheden zich aan de gestelde regels dienen te houden, of anders door het rechtssysteem gecorrigeerd worden. Het vertrouwen van de burger in het systeem is mede afhankelijk van de toegankelijkheid van de rechtsbescherming. Het bestaan van de rechtsstaat geeft eveneens uitdrukking aan het feit dat wij allemaal deel uitmaken van één gemeenschap: een politieke gemeenschap waarin een ieder de mogelijkheid moet hebben om op voet van gelijkwaardigheid te kunnen participeren. Criminaliteit en onveiligheid vormen een bedreiging voor de volwaardige deelname aan de samenleving, zowel voor slachtoffers als voor daders. De kans op crimineel gedrag wordt vergroot door een zwakkere binding met de samenleving. Aandacht en hulp voor jongeren die dreigen te ontsporen voorkomt veel overlast, criminaliteit en schade. Preventieve maatregelen verdienen de voorkeur boven repressie. Ook nieuwe mogelijk bedreigende ontwikkelingen voor de samenleving dienen vanuit dat oogpunt benaderd te worden.

De rechtsstaat is niet louter een verzameling rechten, maar de uitdrukking van onze onderlinge lotsverbondenheid. Daarom is de vraag wie er wel en niet bij horen zo belangrijk. De Nederlandse overheid heeft verantwoordelijkheid jegens elk individu dat zich binnen de Nederlandse grenzen bevindt. Het gegeven dat grote groepen mensen wel in Nederland zijn, maar geen rechten kunnen doen gelden als staatsburger, is ongewenst. De vraag om hier te mogen wonen en werken dient - in tegenstelling tot wat nu het geval is - met zorgvuldigheid, ruimhartigheid en mededogen te worden beantwoord.

Natiestaat en internationale rechtsorde

De globalisering heeft staten onderling afhankelijk gemaakt en de autonomie van elke staat afzonderlijk verzwakt. Mensen, kapitaal, informatie, goederen en culturen zijn op drift geraakt en bewegen zich los van hun oorsprong over de wereld. Multinationale mega-

ondernemingen beschikken over kapitalen waar de meeste regeringen slechts van kunnen dromen. Een steeds groter deel daarvan flitst over de aardbol zonder dat overheden ook maar iets te zeggen hebben over wat er met dat geld gebeurt. Door ruim baan te geven aan de liberalisering van de wereldhandel en het geldverkeer, hebben overheden hun onmacht overigens zelf gekozen. Ze zijn hun greep op de economie daarmee goeddeels kwijt geraakt.

De val van de Sovjet-Unie en het einde van de Koude Oorlog hebben op veel plaatsen ook tot een verzwakking van de staat geleid. Niet langer worden regeringen om geo-politieke redenen door bondgenoten in Oost of West klakkeloos in het zadel gehouden. De buitenlandse steun neemt af en is niet meer vanzelfsprekend.

Conflicten

Het vrije-marktdenken, de globalisering en de geo-politieke veranderingen hebben in veel landen een machtsvacuüm doen ontstaan. Dat geldt in de voormalige deelrepublieken van de Sovjet-Unie evengoed als op het Afrikaanse continent. In een aantal gevallen heeft dit ertoe geleid dat meer democratische bestuurders een kans hebben gekregen. In Latijns-Amerika behoort de militaire dictatuur tot het verleden. In Zuid-Afrika is de apartheid afgeschaft, er kwam vrede in Midden-Amerika en in een aantal Afrikaanse landen werd de éénpartijstaat vervangen door een min of meer functionerende democratie. Maar even zo vaak waren conflicten een gevolg van dit machtsvacuüm en escaleerden sommige daarvan in ernstig geweld. Die escalatie werd gevoed door de onbeperkte beschikbaarheid van goedkope wapens, die met het einde van de Koude Oorlog in Oost en West overvloedig zijn geworden.

De gevolgen daarvan hebben de laatste jaren de journaals beheerst. Tientallen miljoenen op de vlucht, chaos en anarchie met een extreem gewelddadige dimensie, honger en epidemieën.

De internationale gemeenschap is niet bij machte het geweld te keren en de rechtsorde te handhaven. Sterker nog: 'de internationale gemeenschap' blijkt als het erop aankomt uit niets anders te bestaan dan een club van individuele landen die allemaal hun eigen belangen behartigen. Er is van een werkelijke gemeenschap waaraan landen een deel van hun soevereiniteit overdragen, helemaal geen sprake.

Het is wenselijk dat dit verandert, maar dat kan alleen als er in de lidstaten die met elkaar die internationale gemeenschap vormen, een draagvlak is. Daarvoor moet het besef doordringen dat armoede en uitsluiting, milieuvernietiging en gewelddadige conflicten op den duur de nationale belangen van alle lidstaten schaden. Alleen door samen te werken kunnen die problemen dichterbij een oplossing worden gebracht. Ze gaan de schaal van de nationale regeringen ver te boven.

GroenLinks is van die supranationale samenwerking een groot voorstander. Dat geldt voor het Europese niveau net zo goed als voor het mondiale. Overdracht van nationale soevereiniteit vereist echter wel dat de internationale bestuursorganen democratisch gelegitimeerd en politiek effectief zijn. Dat is nu niet het geval. De Verenigde Naties ontberen macht en de Europese Unie blijkt niet in staat tot een gemeenschappelijke buitenlandse politiek die de strijd der naties overstijgt.

Europese samenwerking

De macht die de EU uitoefent is ondoorzichtig en niet

gecontroleerd. Het ontbreekt de Europese burgers aan middelen om meer bij de besluitvorming betrokken te raken. Er is geen transparantie, de Raad van Ministers legt niet of nauwelijks verantwoording af, de Europese Commissie wordt slechts herkend als een bureaucratische moloch en het Europees Parlement ontbeert de bevoegdheid om het democratisch gat te dichten.

Bovendien is de EU verre van effectief als het gaat om de sociale of milieupolitiek, twee terreinen waarop internationale samenwerking nu juist dringend gewenst is. Het Verdrag van Amsterdam en het ook in Amsterdam gesloten 'Stabiliteitspact' hebben hier weinig aan veranderd.

Nederland moet, waar mogelijk samen met gelijkgestemden binnen de EU, sterk aandringen op uitbreiding en democratisering van de Europese samenwerking. Hierbij gaat het ook om de uitbreiding van rechten van de niet-EU-onderdanen die in Europa verblijven. Een dergelijke samenwerking - economisch, sociaal, ecologisch - kan niet zonder een duidelijke politiek ten opzichte van de buitenwereld. Nu staat Europa met zijn rug naar de wereld: economisch een grootmacht, maar weinig bereid om importen uit ontwikkelingslanden een ruime kans te geven; trots op de interne markt, maar panisch voor de komst van burgers van buiten het eigen grondgebied; politiek een potentiële zwaargewicht, maar verdeeld en machteloos als er dichtbij huis of verder weg om visie en daadkracht wordt gevraagd.

Fort Europa

Een dergelijk Fort Europa belemmert de noodzakelijke versterking van de internationale rechtsorde en ondermijnt op den duur ook zijn eigen duurzame ontwikkeling. Alleen al daarom, maar ook om redenen van humaniteit en solidariteit met burgers elders op de wereld, zal de Europese Unie op het internationale toneel meer dan ooit aanwezig moeten zijn. Van de economische eenwording zullen, wil zij op termijn succesvol zijn, ook burgers buiten de EU moeten kunnen profiteren. Gesloten grenzen vormen, net als wapenleveranties en een dubbelhartige mensenrechtenpolitiek, op den duur een zodanige bedreiging van de wereldvrede dat ze op de Unie zelf zullen terugslaan. Een integraal handels-, ontwikkelings- en mensenrechtenbeleid kan voorkomen dat het aantal vluchtelingen toeneemt.

Ook de uitbreiding van de EU met nieuwe landen moet in dit licht worden gezien. Het is een manier om het bereik van de versterkte en gedemocratiseerde Europese rechtsorde verder te vergroten. Het verruimt de mogelijkheden voor een ecologische politiek, het draagt eraan bij dat de escalatie van conflicten ten minste in een aantal specifieke gevallen kan worden tegengegaan.

Mede met het oog op die uitbreiding is het onbegrijpelijk dat de visie op Europa van diverse Nederlandse partijen gedicteerd lijkt te worden door een bekrompen eigenbelang. De Europese samenwerking mag vooral niet teveel kosten. Deze 'geld terug'-obsessie dreigt de verhoudingen tussen de lidstaten te verzieken. Grotere prioriteiten, waarbij het Nederlandse en Europese belang samenvallen, raken op de achtergrond: het doelmatiger en duurzamer besteden van de Europese fondsen, het verwezenlijken van de uitbreiding van de Unie en de democratisering van de Europese besluitvorming. Het streven naar een sociaal en solidair Europa is door paars overboord gezet; verblind door het succes van het poldermodel, ziet men de toenemende beleidsconcurrentie op sociaal

en fiscaal terrein vol vertrouwen tegemoet. Sociale dumping is immers geen probleem, zolang de gedumpte werknemers in Vilvoorde wonen, of in het Ruhrgebied.

Vredesmacht

De bereidheid ook buiten het eigen grondgebied burgers te beschermen vormt het wezen van de internationale rechtsorde. Deze bescherming wordt het best geboden door economische en politieke samenwerking. Die kan binnen Europa leiden tot toetreding van nieuwe landen tot de Unie, en er buiten tot nauwe verdragsmatige verbintenissen tussen EU-landen en andere landen. Bescherming neemt ook de vorm aan van een compromisloos respecteren van de mensenrechten en van actieve diplomatie gericht op het voorkomen van escalatie van conflicten.

GroenLinks heeft een gezond wantrouwen tegen het oplossend vermogen van het gebruik van geweld. Actieve steun aan vredes- en mensenrechtengroepen in conflictgebieden en waar mogelijk het inzetten van Burger Vredes Teams of andere niet-militaire interventies kunnen veel meer betekenen dan verondersteld wordt. Maar waar diplomatie niet meer helpt, burgerinzet voor preventie van conflicten faalt en economische en politieke dwangmiddelen zonder resultaat blijven, moet in een aantal gevallen ook de inzet van militaire middelen mogelijk zijn. Dat is het geval bij dreigende genocide of als er bescherming moet worden geboden ten behoeve van humanitaire hulpverlening. In een enkel geval kan militaire inzet noodzakelijk zijn bij het scheiden van partijen in een geëscaleerd conflict, teneinde de betrokken partijen en de internationale gemeenschap de tijd te geven om een politieke oplossing te vinden.

In alle gevallen vereist de inzet van militaire middelen buiten het eigen grondgebied legitimering door de Veiligheidsraad van de Verenigde Naties. In de praktijk leidt een dergelijke legitimering er echter lang niet altijd toe dat de interventie ook daadwerkelijk plaatsvindt. Er is bij landen of groepen van landen die over militaire capaciteit beschikken, in de regel grote aarzeling om die capaciteit ook daadwerkelijk in te zetten. Die aarzeling is versterkt doordat VN-vredesoperaties in een aantal gevallen niet erg succesvol waren. Onduidelijke of ontoereikende mandaten waren daar evenzeer debet aan als gebrek aan discipline, onbekendheid met de lokale situatie en het blijvend najagen van het nationale eigenbelang van de deelnemende landen.

Verbetering van de supranationale besluitvorming en kwalitatieve versterking van de capaciteit zullen dergelijke feiten in de toekomst moeten voorkomen. De vorming van een parate vredesmacht onder de vlag van de VN kan daaraan bijdragen. In die gedachtegang kan de secretaris-generaal van de VN over regionale contingenten beschikken, die in de genoemde gevallen en als de Veiligheidsraad daarom vraagt snel inzetbaar zijn. Nationale regeringen en parlementen zullen eerder bereid zijn om afstand van hun bevoegdheden te doen, naarmate de Veiligheidsraad representatiever is samengesteld en er voor de inzet van troepen duidelijker richtlijnen en criteria bestaan.

Dilemma

Nu staan we voor het dilemma dat de vorming van een dergelijk collectief veiligheidsstelsel - onder de vlag van de VN, met deelname van alle landen, per regio vorm gegeven - vooralsnog

belemmerd wordt door de nu nog bestaande militaire veiligheidsorganisaties NAVO en West-Europese Unie (WEU), belast als deze zijn met de erfenis van een voorbije Koude Oorlog. Door het uitblijven van een collectief veiligheidsstelsel lijkt aansluiting bij met name de NAVO voor veel landen een aantrekkelijke optie. Toch wijst GroenLinks uitbreiding van de NAVO met een aantal Midden- en Oost-Europese landen en integratie van de WEU in de Europese Unie af, omdat dit nieuwe grenzen trekt in Europa en het de indruk versterkt dat de collectieve veiligheid afhangt van een groot en sterk blok. Zolang het door ons gewenste einddoel nog niet bereikt is, komt het er steeds op aan de institutionele ontwikkelingen te toetsen aan een duidelijk omschreven politiek doel: het elimineren van conflicthaarden en het bereiken van politieke stabiliteit en collectieve veiligheid in Europa en daarbuiten. Dit zal nooit het werk van slechts een enkele institutie kunnen zijn. Per regio, maar ook per specifieke bijdrage aan het doel van collectieve veiligheid, zal er ruimte voor differentiatie en specialisatie moeten zijn. Zo resteert een netwerk van veiligheidsarrangementen waarin de politieke, economische en ecologische samenwerking gekoppeld zijn aan militaire samenwerking. Die laatste dient niet langer de wederzijdse afschrikking, maar de bescherming van burgers die met andere middelen niet langer beschermd kunnen worden. Alleen als die bescherming geboden wordt, verdient de 'internationale gemeenschap' de naam werkelijk een gemeenschap van volkeren en burgers te zijn.

Justitie

1 Wanneer mensen een contract afsluiten over wederzijdse zorgplicht, heeft dat voor de partners dezelfde rechtsgevolgen als een huwelijk, indien de partners dat willen. Adoptie wordt ook mogelijk voor niet-gehuwden, paren van het hetzelfde geslacht en alleenstaanden.

2 Het gebruik van alcohol, tabak, hard- en softdrugs wordt ontmoedigd. Alle drugs zijn onderhevig aan een kwaliteitscontrole. Verbouw van, handel in en gebruik van softdrugs worden gelegaliseerd. Verhandeling vindt plaats via verkooppunten die in het bezit moeten zijn van een vergunning. Er komt een softdrugsaccijns. Op medische indicatie worden aan geregistreerde verslaafden onder medische begeleiding harddrugs verstrekt voor gebruik ter plaatse.

3 Bij kleine criminaliteit en jeugdcriminaliteit vindt een snelle berechting plaats (lik-op-stuk) en worden de mogelijkheden van alternatieve straffen en hulpverleningsmaatregelen verruimd.

4 Van organisatoren van commerciële evenementen, o.a. het betaalde voetbal wordt een redelijke bijdrage gevraagd voor de kosten van politie-inzet en andere veiligheidsmaatregelen. De overheid bestrijdt samen met het betaalde voetbal het geweld, vandalisme en racisme op en rond de voetbalvelden.

5 De positie van de sociale advocatuur wordt structureel verbeterd. De eigen bijdrage wordt afgeschaft en de inkomensgrens om in aanmerking te komen voor een sociaal advocaat wordt afdoende verhoogd.

6 Het strafrecht wordt ook van toepassing op overheden en instellingen die overheidstaken uitvoeren.

7 Alle opsporingsmethoden moeten een wettelijke basis hebben zodat de rechter ze kan toetsen. Ondanks nuttige onderdelen van de BVD wordt door GroenLinks aan haar bestaansrecht sterk getwijfeld. Er dient een onafhankelijk, wetenschappelijk onderzoek te komen naar het nut en noodzaak van de BVD door onder andere de afnemers van haar producten te vragen naar de kwaliteit. Zolang de BVD bestaat wordt zij onderworpen aan normale parlementaire controle.

Vreemdelingenbeleid

1 Zolang extreme welvaartsverschillen, ecologische verwoesting, oorlog en onderdrukking niet tot het verleden behoren, zullen er mensen naar Nederland komen. Nederland moet samen met andere landen door een actieve internationaal gerichte politiek deze oorzaken van migratie zoveel mogelijk wegnemen en in de gegeven omstandigheden bereid zijn ruimhartig migranten op te nemen.

2 Slachtoffers van (dreigende) vervolging hebben het recht op toegang tot de asielprocedure, ook als ze uit zogenoemde 'veilige landen' of via 'veilige derde landen' zijn gereisd. De asielprocedure moet ten minste voldoen aan de internationaal geldende verdragen en binnen zes maanden afgerond zijn. Er is te allen tijde beroep mogelijk.

3 Seksueel geweld en geweld op grond van geslacht of seksuele voorkeur vormen een zelfstandige grond voor asiel. De asielprocedure en de opvang dienen rekening te houden met de specifieke positie en situatie van vrouwelijke, homoseksuele en transgender vluchtelingen. Slachtoffers van vrouwenhandel en gedwongen prostitutie worden ondersteund.

4 Asielzoekers die langer dan anderhalf jaar in de centrale opvang moeten blijven, krijgen een vergunning tot verblijf om redenen van humanitaire aard. Gedurende hun procedure mogen asielzoekers werken en studeren.

5 Wanneer minderjarige asielzoekers een half jaar na afwijzing van hun asielverzoek door gebrek aan adequate opvang in het land van herkomst nog steeds in Nederland verblijven, krijgen zij een verblijfsvergunning.

6 De vraag of veilige terugkeer van uitgeprocedeerde asielzoekers mogelijk is, wordt door het ministerie van Justitie beoordeeld op basis van een rapportage die wordt uitgebracht door een onafhankelijk instituut. Deze rapportage geeft uitgebreid informatie over specifieke vluchtredenen.

7 Uitgeprocedeerde asielzoekers mogen alleen worden uitgezet als er garanties voor hun veiligheid bestaan. Nederland ondersteunt uitgewezen asielzoekers desgewenst bij hun streven in het land van herkomst een nieuwe toekomst op te bouwen. De Nederlandse overheid voert publieke informatiecampagnes om aandacht te geven aan de redenen waarom vluchtelingen elders bescherming zoeken.

8 De kwaliteit van de opvang van vreemdelingen moet verbeteren. De controle daarop en op de daarmee gepaarde gaande middenstroom komt in handen van een onafhankelijke inspectiedienst, die ook rapporteert aan lagere overheden.

9 In geen enkel geval mag het vragen van asiel een aanleiding zijn tot opsluiting in gevangenissen. De bestaande gevangenissen voor vluchtelingen worden zo snel mogelijk gesloten.

10 Gezinshereniging en gezinsvorming blijven redenen voor het verlenen van een verblijfstitel. Partners krijgen na een jaar verblijf in Nederland een zelfstandige verblijfsvergunning.

11 Wie zich wil laten naturaliseren tot Nederlander, hoeft geen afstand te doen van de oorspronkelijke nationaliteit.

12 Wie overtuigend kan aantonen al vijf jaar in Nederland te verblijven, krijgt een verblijfsvergunning. Er komt een generaal pardon voor de zogenaamde 'witte illegalen', de mensen zonder verblijfsvergunning die wit hebben gewerkt en belasting en premies hebben betaald.

13 Mensen zonder verblijfsvergunning kunnen, om humanitaire en algemeen maatschappelijke redenen, over basisvoorzieningen beschikken. De wet die koppeling van bestanden regelt om illegalen van basisvoorzieningen uit te sluiten, wordt niet ingevoerd.

14 Europese en nationale wetgeving dient belemmeringen voor het wonen en werken in een andere lidstaat van de EU op te heffen, zowel voor EU-burgers als voor legaal in de EU verblijvende onderdanen van derde landen.

Internationale rechtsorde

1 De Verenigde Naties worden omgevormd tot een slagvaardige, gedecentraliseerde organisatie met een integrale opdracht op het terrein van de menselijke veiligheid (human security) en eigen financiële middelen die uit internationale belastingen worden verkregen. De schotten tussen diplomatie, ontwikkelingssamenwerking, economische relaties en het vredes- en veiligheidsbeleid worden weggenomen.

2 De taken van de Veiligheidsraad worden uitgebreid naar het economische en ecologische terrein.

3 De Veiligheidsraad moet een betere afspiegeling vormen van de huidige mondiale verhoudingen. De toetreding van Japan en enkele ontwikkelingslanden als permanente leden kan daarvoor zorgen. Er komt één vertegenwoordiging van de Europese Unie.

4 De Veiligheidsraad kan beslissen met gekwalificeerde meerderheid. Het vetorecht wordt afgeschaft.

5 GroenLinks erkent de eigen politieke, sociale en culturele rechten van niet erkende volkeren en nationale minderheden.

Internationale veiligheid

1 Het vredes- en veiligheidsbeleid wordt veel meer dan nu gericht op het voorkomen en beheersen van conflicten.

2 De belangrijkste pijlers van vredes- en veiligheidsbeleid zijn:

- actieve vredesdiplomatie;
- doelgerichte ontwikkelingssamenwerking;
- afbouwen van wapenexport en volledige openbaarheid van afgesloten orders en toegekende exportvergunningen, zolang de wapenexport nog voortduurt;
- actieve bevordering van internationale controle op alle wapenfabricage en wapenhandel;
- actieve mensenrechtenpolitiek.

3 Er worden snel inzetbare diplomatieke eenheden gevormd, die in geval van dreigende escalatie van conflicten kunnen worden ingezet.

4 De capaciteit van de Hoge Commissaris inzake de Nationale Minderheden wordt aanzienlijk uitgebreid; de OVSE en andere regionale samenwerkingsverbanden krijgen meer mogelijkheden daadwerkelijk aan conflictpreventie te doen. Nederland moet in en buiten het kader van de EU actief druk uitoefenen op landen die worstelen met hun nationale minderheden, in die zin dat aan deze cultureel-politieke rechten en/of vormen van autonomie wordt toegekend.

5 Conflictpreventie en -oplossing is niet uitsluitend een zaak van overheden. Groepen uit de civiele samenleving, onder andere vredesgroepen, vrouwenorganisaties en Burger Vredes Teams, moeten een officiële en erkende rol kunnen spelen.

6 De Nederlandse krijgsmacht moet worden omgevormd en omgeschoold tot een vredesmacht die uitsluitend deelneemt aan internationale vredesoperaties en op kan treden als er sprake is van dreigende genocide of om humanitaire hulpverlening mogelijk te maken. De aparte krijgsmachtonderdelen worden opgeheven. Er komen geen nieuwe oefenterreinen en de bestaande kunnen grotendeels worden omgezet in natuurgebieden.

7 Nederland neemt alleen deel aan internationale vredesoperaties als er sprake is van een helder en uitvoerbaar mandaat en van legitimering door een resolutie van de VN-Veiligheidsraad.

8 GroenLinks steunt de totstandkoming van een staande VN-vredesmacht, bestaande uit door lidstaten beschikbaar gestelde eenheden, onder verantwoordelijkheid van de secretaris-generaal. Het besluit over daadwerkelijke inzet van een Nederlandse eenheid berust bij het Nederlandse parlement.

9 Nederland zet zich in voor de totstandkoming van een Europees veiligheidssysteem, gericht op de bescherming van de internationale rechtsorde en op vreedzame, stabiele en wederkerige onderlinge betrekkingen. Dit veiligheidssysteem is geworteld in politieke, economische en ecologische samenwerking. Bescherming van burgers, niet de militaire afschrikking is het doel. In uiterste gevallen moet een dergelijk veiligheidssysteem

ook over militaire middelen kunnen beschikken.

10 Nederland stoot zijn resterende nucleaire taken af en zet zich in voor een verbod op massavernietigingswapens, landmijnen en toepassing van verarmd uranium en voor de uitvoering van dat verbod.

11 In een pan-Europees collectief veiligheidsstelsel, zoals dat GroenLinks voor ogen staat, is geen plaats voor blokorganisaties als de NAVO en de WEU. Zij vormen een belemmering voor de totstandkoming van zo'n veiligheidsstelsel en dienen zo snel mogelijk te worden opgeheven. Integratie van de WEU in de Europese Unie en uitbreiding van de NAVO trekken nieuwe grenzen in Europa en versterken het blokdenken en dienen dan ook te worden afgewezen.

Europese Unie

1 De Europese Unie wordt democratisch georganiseerd en voert een daadkrachtig sociaal en ecologisch beleid.

2 De start van de Europese Monetaire Unie (EMU) wordt uitgesteld tot het moment waarop de Europese Unie minimumnormen op sociaal en milieuterrein aanvaardt en mogelijkheden schept voor een Europese aanpak van de werkloosheid.

3 Opname van Midden- en Oost-Europese landen in de Europese Unie vergroot de veiligheid van alle Europeanen. Daarom wordt de toetreding bevorderd van die landen die de mensenrechten, de democratische rechtsregels en de rechten van minderheidsgroepen respecteren en zich committeren aan de uitgangspunten van de Europese samenwerking. Uitbreiding van de Europese Unie mag niet ten koste gaan van de gelden voor ontwikkelingssamenwerking van de EU.

4 De Europese Unie behartigt alleen de taken die op een lager of hoger bestuursniveau niet of minder goed kunnen worden uitgevoerd. Harmonisatie op gebieden als cultuur, onderwijs en strafrecht is ongewenst.

5 Het Europese-Unieverdrag wordt omgevormd tot een Europese Grondwet, waarin grondrechten van burgers een plaats kunnen vinden. De Grondwet schept de mogelijkheid voor Europese Unie-wijde referenda. Het Europese Hof van Justitie krijgt volledige rechtsmacht over alle wetgeving en besluitvorming in de Europese Unie.

6 Het Europese Parlement krijgt de volgende rechten:

- medebeslissingsrecht bij alle wetgeving waarover de Raad van Ministers bij gekwalificeerde meerderheid beslist;
- controle op alle uitvoerende taken van de Raad van Ministers;
- het recht van initiatief en het recht van enquête;
- het recht van amendement en het laatste woord in alle begrotingszaken;
- het recht om commissarissen individueel te benoemen of te ontslaan.

7 De Tweede Kamer gaat intensiever samenwerken met het Europese

Parlement. Bij commissievergaderingen in de Tweede Kamer over Europees beleid krijgen Europarlementariërs spreekrecht.

8 De bevoegdheden van de Europese Commissie worden uitgebreid, mits deze worden onderworpen aan democratische controle.

9 Migranten krijgen na vijf jaar verblijf in de Europese Unie volledige burgerrechten.

10 Nederland verklaart de Wet Openbaarheid van Bestuur van toepassing op informatie van de Europese instellingen.

11 De Europese Unie verleent actieve steun aan duurzame ontwikkeling in minder ontwikkelde regio's. De toegang tot de Europese-Uniemarkt wordt daartoe verruimd.

12 Bij de discussie over de toekomstige financiering van de Europese Unie zet Nederland in op het elimineren van ecologisch schadelijke subsidies in vooral de energiesector, de landbouwsector en de structuurfondsen.

13 De impasse rond de Europese ecotax wordt doorbroken door een gezamenlijke start te maken met Scandinavië, Benelux, Duitsland en Frankrijk. Andere Europese landen kunnen zich daar (later) bij aansluiten.

14 Er komt een gedragscode voor alle in Europa actieve bedrijven, met uitgangspunten voor een sociaal en milieuverantwoord investerings- en handelsbeleid. Sancties zijn daarbij mogelijk. Ecologische en sociale kosten moeten in de prijzen worden doorberekend.

15 Bij de komende herziening van het gemeenschappelijk landbouwbeleid zet Nederland in op een directe koppeling van natuur-, milieu- en dierenwelzijnsvoorwaarden aan de landbouwsubsidies en maatregelen van de EU, alsook op een uitbreiding van de bestaande productiequota naar andere gewassen en naar vlees.

16 De Europese Unie neemt het voortouw bij het stellen van sociale en ecologische randvoorwaarden aan de wereldhandel.

17 Op het vlak van de internationale handel mogen geen maatregelen worden genomen die strijdig zijn met de doelstelling van armoedebestrijding. Het beleid wordt systematisch getoetst op samenhang tussen handels- en ontwikkelingsbeleid. Er komt een klachtenpanel bij het ministerie van Buitenlandse Zaken, waar burgers uit andere landen kunnen klagen over oneerlijke praktijken van Nederlandse bedrijven. In het interne en externe beleid van de EU zal erop worden toegezien dat de mensenrechten worden geëerbiedigd.

18 Nederland streeft naar reductie en ontmanteling van de Europese wapenindustrie. Om hierbij het goede voorbeeld te geven wordt de Nederlandse wapenindustrie als eerste ontmanteld.

De kwaliteit van het bestaan

De sociaal-democraten en liberalen vonden elkaar in 1994 op de leus 'werk, werk, werk'. Dat werd het standaard-antwoord op de vraag wat de regering tegen de armoede ging doen.

Maar het is een onvolledig en voor een deel zelfs onjuist antwoord. Vier kabinetten lang - vijftien jaar - is er straf bezuinigd. De rekening voor het verlagen van het financieringstekort en de collectieve lastendruk is onevenredig hard aangekomen bij degenen die afhankelijk waren van een uitkering of zorg. Ze mochten het niet te goed hebben: ze moesten immers geprikkeld worden tot werk. Maar wie moet rondkomen van steeds minder geld, raakt geleidelijk aan het contact met de samenleving kwijt. Eerst wordt reizen te duur, daarna de krant en dan moet ook de telefoon eruit. Armoede en uitsluiting gaan hand in hand.

Armoede, uitsluiting en 'werk, werk, werk'

Werk is volgens het paarse kabinet het beste medicijn tegen armoede. Maar armoede en de maatschappelijke uitsluiting die daarvan op den duur het gevolg is, blijken juist enorme obstakels om aan het werk te gaan. Het contact met de samenleving, dat sluipenderwijs is verloren, kan niet in een handomdraai herwonnen worden. Wie heeft leren overleven op de rand, staat echt niet binnen de kortste keren met gepoetste schoenen en de vereiste onderdanigheid klaar voor een baas die een baantje biedt. En zo leuk is dat werk vaak ook niet: laagbetaald, laag in aanzien, fysiek en geestelijk zwaar. Andersom staan maar weinig werkgevers te trappelen om mensen die lang niet hebben gewerkt de kans te geven hun draai weer te vinden. Daar helpen zelfs geen vette subsidiepotten aan. Dit blijkt ook wel uit het feit dat er voor veel bijstandsklanten niet meer in het verschiet ligt dan werk via de banenpool of een Melkert-baan.

Veel mensen in de bijstand eindigen maandelijks in het rood. Na een reeks van jaren groeit zo een enorme schuldenlast. Een laagbetaalde baan brengt daarin geen verbetering. Van echt meedoen is nog geen sprake als het uitzicht levenslang afbetalen blijft.

De bijstand is slechts één van de paden die naar uitsluiting leiden. Niet alleen het half miljoen mensen dat langdurig op het sociaal minimum leeft, maar nog honderdduizenden anderen kunnen niet meedoen.

Nederland zit in een ongemakkelijke spagaat. De economie bloeit en de werkgelegenheid groeit. Het strenge financieel-economische beleid van de afgelopen vijftien jaar heeft daaraan een bijdrage geleverd. Maar datzelfde beleid heeft ook tot nieuwe armoede en uitsluiting geleid en de nieuwe werkgelegenheid heeft niet verhinderd dat een paar miljoen burgers (bijstandsgerechtigden, WW'ers, WAO'ers, oudere uitkeringsgerechtigden, vrouwen die wel willen werken maar niet meetellen in de statistieken) met het stempel 'inactief' aan de kant staan.

Werken lijkt tegenwoordig wel een topsport. Je moet in goede conditie zijn en steeds hogere prestaties leveren. De arbeidsproductiviteit is enorm, met alle gevolgen van dien. Als je die prestatiedruk niet aankunt, sta je al snel aan de kant. In ons arbeidsbestel is steeds minder plaats voor mensen met een lage opleiding, ouderen of gehandicapten. Ook aan de groeiende groep van

'job-hoppende' flexwerkers worden zodanig hoge eisen gesteld dat velen na een aantal jaren het tempo niet langer kunnen volhouden. De arbeidsmarkt werkt discriminerend. Keer op keer bewijst onderzoek dat de lieveling van de Nederlandse werkgever een witte gezonde man tussen 25 en 35 jaar is. Alhoewel het fenomeen 'maatschappelijk' of 'ethisch' ondernemen aarzelend de kop opsteekt, staan we nog maar aan het begin van een omslag naar een samenhangend antidiscriminatiebeleid op alle niveaus van de arbeidsmarkt. In werving en selectie en bij scholing en promotie kan veel meer gebruik gemaakt worden van de diverse kwaliteiten die op de arbeidsmarkt aanwezig zijn en die nu vaak terzijde geschoven worden.

Er is echter ook een andere kant van de medaille. Voor velen kan het maar niet op. Nederland is een winstgevend landje.

Transfersommen in de vorm van optieregelingen komen steeds vaker voor in de top van het bedrijfsleven. Er komen meer rijken en de rijken worden rijker. Vorig jaar kende Nederland ongeveer net zoveel miljonairs als bijstandsvrouwen. De roep om maatregelen tegen deze tweedeling groeit. Nivellerende aanpassingen van het belastingstelsel kunnen niet uitblijven.

Dogma's en dwangvoorstellingen

De leus 'werk, werk, werk' biedt geen afdoende antwoord op de uitsluiting en armoede. Ze is desondanks tot dogma verheven, ze is het denken over dieperliggende oorzaken van uitsluiting en oplossingen daarvoor in de weg gaan staan. 'Werk, werk, werk' houdt kabinetten, beleidsmakers en uitvoerders gevangen in hun eigen tredmolen. Op lokaal niveau wordt van links tot rechts erkend dat het sociaal minimum te laag is. Maar bij de gedachte aan verhoging van de uitkeringen krijgt het paarse kabinet direct het schrikbeeld voor ogen van de uitkeringsgerechtigde die niet tot werk te prikkelen is, omdat een baan financieel te weinig oplevert.

Het is een idee-fixe geworden dat blind maakt voor het feit dat veel mensen, om weer aan de slag te komen, accepteren dat hun inkomen niet of nauwelijks vooruit gaat, en soms zelfs achteruit. Het is één van de vele dwalingen die het zicht benemen op oplossingen voor fundamentele problemen in het arbeidsbestel, het werkgelegenheidsbeleid en het inkomensbeleid.

In de politiek worden heel wat platen gretig grijsgedraaid. In de top-5 staan bekende stellingen: de hoge collectieve lasten zouden de concurrentiepositie van de Nederlandse economie aantasten. De Europese integratie en de trend naar globalisering zouden ons dwingen het niveau van de sociale zekerheid en de belastingen naar beneden aan te passen. Concurrentie van lage-lonenlanden en de hoogte van ons minimumloon zouden leiden tot afbraak van de werkgelegenheid aan de onderkant van de arbeidsmarkt. Herverdeling van de inkomens via belastingen en sociale zekerheid zou de groei van het nationaal inkomen drukken. En de verhouding tussen het aantal werkenden en het aantal uitkeringsgerechtigden zou de betaalbaarheid van het stelsel van sociale zekerheid bepalen.

In de discussies worden deze afzonderlijke stellingen bovendien vaak zo aan elkaar vastgeklonken, dat veel politici geen beleidsruimte meer zien. Zo wordt een keurslijf gecreëerd waarvoor het bewijs aanvechtbaar is of ontbreekt. Natuurlijk: geen enkel land kan zich volledig onttrekken aan de wetten van de internationale concurrentie, maar er is geen enkele reden ze te verabsoluteren. Economie is nu eenmaal ook een kwestie van

politieke keuzen.

Het poldermodel

Dat blijkt wel uit het feit dat het poldermodel floreert. Als er complimentjes uit het buitenland komen, blijkt Nederland ineens wél een eigen politiek te kunnen voeren. Gretig wordt het succes het eigen straatje in geveegd. Het zou het succes zijn van de jarenlange loonmatiging. Ongetwijfeld speelt die een rol, maar we moeten niet vergeten dat ook een forse prijs betaald is in de vorm van omvangrijke bezuinigingen. Die prijs dreigt de fundamenten te ondermijnen waarop het poldermodel is gebouwd: het betrekkelijk goede stelsel van sociale zekerheid, het toegankelijke onderwijssysteem en de gezondheid van de (beroeps)bevolking. Dergelijke collectieve voorzieningen en uitgaven zijn geen economische last, maar voorwaarden voor vooruitgang.

Bij de omarming van het poldermodel wordt regelmatig de rol geroemd die de civiele samenleving hierbij speelde - in dit geval de vakbeweging. Opmerkelijk is de draai van 180 graden die het paarse kabinet hier heeft gemaakt. Paars startte met een aanval op de rol van de sociale partners, door het in twijfel trekken van het nut van de algemeen verbindend verklaring van CAO's en van andere verworvenheden van de overlegeconomie. Maar nu lijkt het kabinet op zijn schreden terug te keren. Dat botst met het blijvende vertrouwen van paars in de vrije markt en de weigering terug te komen op de bruuskering van de overlegeconomie bij onder meer de rigoureuze ingrepen in ziektewet en WAO.

Er is politiek veel meer ruimte om te kiezen voor een ander beleid dan wordt voorgespiegeld. Daarvoor moet worden afgestapt van het vrijmaken van miljarden guldens ten behoeve van ongerichte lastenverlichting voor bedrijfsleven en burgers, en dient men de bereidheid te hebben lusten en lasten te delen en waar nodig te herverdelen. Dan is het mogelijk om een aantal doelen tegelijk te bereiken.

De weg van doorgaande lastenverlichting, loonmatiging en investeren in 'Nederland Distributieland' is een riskante manier van vertrouwen op oude recepten. Het zou beter zijn als gericht geïnvesteerd werd in kwalitatieve vernieuwing van bedrijfsleven en dienstverlening en de werkgelegenheid daarin. De toekomst ligt niet bij lage lonen in zwaar vervuilende sectoren als transport en energie-intensieve industrie. De keuze om voortrekker te worden in een duurzame economie met milieu-innovatie en hoogwaardige dienstverlening zal op termijn vruchtbaarder blijken.

De internationale dimensie

Wat nationaal geldt is ook internationaal volop aan de orde. Ook daar spelen uitsluiting en tweedeling een belangrijke rol. De belangrijkste bedreiging is het ontstaan van een nieuwe tweedeling (tussen landen en binnen landen) en de uitsluiting van grote groepen burgers van de welvaart. Landen die aan buitenlandse investeerders niets te bieden hebben, raken in toenemende mate gemarginaliseerd. Binnen landen groeit de kloof tussen mensen die deel hebben aan de nieuwe welvaart en mensen die de boot hebben gemist. Voor deze laatsten worden de mogelijkheden om terug te vallen op de zekerheden van de traditionele familieverbanden steeds kleiner door de aantasting van die verbanden. In de krottenwijken van de door migratie en geboorteoerschotten explosief groeiende

Derde-Wereldsteden zijn de gevolgen daarvan voor iedereen zichtbaar.

De economische groei die met de globalisering gepaard gaat, zorgt bovendien voor grote aanslagen op het milieu. Ze bedreigt de volksgezondheid en de leefbaarheid in de steden, en ze vormt een belemmering voor een meer duurzame ontwikkeling op de wat langere termijn.

Tweedeling en uitsluiting zijn overigens niet alleen een probleem van de traditionele Derde Wereld. Nu de vrije markt zijn intrede heeft gedaan in Oost-Europa, zijn ook daar de problemen verscherpt. De ongelijkheid neemt toe, het niveau van de publieke voorzieningen daalt (in Rusland bijvoorbeeld is de levensverwachting de laatste jaren dramatisch teruggelopen) en het milieu wordt nog steeds als restpost beschouwd.

In de rijke landen groeit de kloof eveneens. Ook hier sluiten de technologie en de wetmatigheden van de wereldmarkt mensen buiten. Bewoners van de arme wijken in de steden van Noord-Amerika hebben inmiddels meer gemeen met de bewoners van de sloppenwijken in Nairobi dan met hun (blanke) Amerikaanse landgenoten. Slechts via de televisie hebben ze toegang tot de geneugten van het goede leven. In het werkelijke leven is hun toegang tot de arbeidsmarkt geblokkeerd en krijgen ze niet of nauwelijks hun deel van collectieve voorzieningen als onderwijs en gezondheidszorg. De levensverwachting van een zwarte bewoner van de wijk Harlem in New York komt overeen met het gemiddelde in Bangladesh. In Europa geldt hetzelfde voor de illegale migranten die - verstoken van rechtsbescherming en voorzieningen - een bestaan trachten op te bouwen.

Ruimte maken

Sleutelwoorden zijn participatie en kwaliteit van leven. Bij participatie gaat het dan niet om de enge interpretatie die nu vaak aan dat begrip wordt gegeven: betaald werk. Zo'n eendimensionale benadering bevestigt het achterhaalde ideaal van volledige werkgelegenheid, en dan volgens de opvatting dat arbeid synoniem is met betaald werk.

Participatie betekent dat ieder mens een zinvolle rol moet kunnen vervullen in deze samenleving en daarvoor een fatsoenlijk inkomen ontvangt. Daarbij is regulier, fulltime werk net zo zinvol als deeltijdwerk, zorg of vrijwilligerswerk, en is een inkomen uit een (gedeeltelijke) uitkering niet van lager allooi dan een salaris in loondienst. Als dat eens allemaal in cijfers werd vevat, zouden we er versted van staan hoeveel dat bijdraagt aan economie en samenleving.

De bedrijvigheid die de vrije markt genereert is van waarde voor onze samenleving. Het bedrijfsleven is een motor voor werkgelegenheid en die mag op volle toeren draaien, zij het binnen grenzen van een leefbaar milieu, de gezondheid van werknemers en een sociaal beleid.

Participatie is niet alleen in het belang van de mensen die uitgesloten zijn. Hun lot is verbonden met dat van degenen die aan de goede kant van de streep staan. De welgestelden hebben er immers belang bij dat de potentiële 'hinderkracht' van de armen niet tot ontwrichting van de samenleving leidt. Dit zou op termijn namelijk ook hun welvaart ondermijnen. En dat komt aan de orde, als de tweedeling die groeit in onderwijs, arbeid, gezondheidszorg, sociale zekerheid en veiligheid niet snel wordt tenietgedaan.

Veel politieke partijen denken de uitsluiting te kunnen bestrijden met economische groei. Maar er is meer nodig. Daadwerkelijke participatie vraagt om herverdeling van arbeid, zorg en welvaart en om modernisering van het arbeidsbestel. Participatie komt niet tot stand als er geen ruimte wordt gemaakt. Er is een arrangement nodig dat niet louter is gebaseerd op het geloof in de vrije markt en de overheid, maar waarin de civiele maatschappij een rol krijgt die aan die twee gelijkwaardig is. Om dat nieuwe arrangement tot stand te brengen moet de overheid zich bezinnen op haar eigen verantwoordelijkheden en de manier waarop zij de vrije markt beteugelt. Er moet meer ruimte komen voor eigen initiatieven van burgers.

Grootse plannen

Herverdeling van arbeid, zorg en welvaart vraagt majeure veranderingen in de samenleving en zeker in het arbeidsbestel. Er is een sterke overheid nodig om die veranderingen te bewerkstelligen. Maar het heeft geen zin een blauwdruk te ontwerpen op grond waarvan die sterke overheid vanaf aanstaande maandag de 32-urige werkweek kan invoeren. Een wet maken is mooi, maar eigenlijk begint het werk dan pas. Als er geen draagvlak voor te creëren is in de samenleving, blijft een wet een dode letter of - erger - lokt zij ontduiking uit.

Het heeft evenmin zin om steeds maar weer te schaven aan de uitvoering van beleid, terwijl dat beleid zélf ter discussie zou moeten staan. Het idee om één loket te openen waar klanten terecht kunnen voor werk én een uitkering, blijft een droom als het sociale en werkgelegenheidsbeleid achter dat loket niet verandert.

Ook grootse veranderingen worden alleen stapje voor stapje tot stand gebracht. Werkenderwijs, soms experimenterend, soms recht op het doel af, maar altijd met de bereidheid om fouten en mislukkingen onder ogen te zien en daarvan te leren. Op die manier kan het streven om steeds meer mensen volwaardig te laten meedoen in de samenleving worden bereikt. Soms zal de keus moeten vallen op een algemene, voor iedereen geldende maatregel, soms is het beter specifiek beleid te voeren dat rekening houdt met verschillen tussen mensen en hun omstandigheden.

Deze zoektocht is niet ontdaan van ambitie. Zij moet een drievoudige slag opleveren: modernisering van het arbeidsbestel, bestrijding van de armoede en het tegengaan van tweedelingen in sociale zekerheid, gezondheidszorg en onderwijs. Om dat te bereiken moet een aantal wezenlijke keuzen worden gemaakt.

Modernisering arbeidsbestel

Door modernisering van het arbeidsbestel kan voor veel meer mensen economische zelfstandigheid worden bereikt. Dat vergt allereerst herverdeling van de arbeid, waarbij 'arbeid' meer betekent dan alleen betaald, vast werk. Dat begrip omvat ook zorg, deeltijd- en vrijwilligerswerk en werk dat half gesubsidieerd, half marktconform is, om mogelijkheden te scheppen voor mensen die minder productief zijn. Het laatdunkende predikaat 'additioneel', voor werk dat de vrije markt niet genereert, kan dan vervallen.

Invoering van een voetinkomen, een individuele maandelijkse uitkering in plaats van de huidige belastingvrije voet, brengt een aantal doelen tegelijk dichterbij. Het voetinkomen is een flinke stap naar economische zelfstandigheid, omdat het een financiële basis geeft die kan worden gecombineerd met een studiebeurs, een

gedeeltelijke uitkering of inkomsten uit een deeltijdbaan of eigen bedrijfje. Het bevordert daardoor korter werken en lost meteen het probleem van de 'armoedeval' op. Het maakt het tevens mogelijk om de omvang van betaald werk aan te passen aan de behoeften in verschillende fasen van het leven (ouderschapsverlof, zorgverlof, permanente educatie).

Bij modernisering van het arbeidsbestel hoort ook het besef dat mensen geen anonieme radertjes in een economische machine zijn. Hoe grootschaliger en ondoorzichtiger de bedrijfsvoering, des te eerder liggen onverantwoordelijkheid, onverschilligheid en het louter dienen van eigenbelang op de loer. Zeggenschap, doorzichtigheid, menselijke maat en verantwoordelijkheid voor mens en milieu zijn de hoekstenen van moderne 'maatschappelijke' ondernemingen.

Armoede en tweedeling

Armoedebestrijding is een absolute voorwaarde voor volwaardige deelname in de samenleving. Het sociaal minimum is te laag, zeker voor mensen die er langer dan een paar jaar van moeten leven of er kinderen van moeten opvoeden. Hier past een generieke verhoging van de uitkeringen. Ook het temperen van de woonlasten en het afschaffen van eigen bijdragen in de gezondheidszorg voor mensen met een laag inkomen kan helpen het proces van verdere verarming te keren.

Maar dat is niet voldoende. De erfenis van vijftien jaar bezuinigen op sociale uitkeringen, die zich uit in een hardnekkige en voor steeds meer mensen onoplosbare schuldenproblematiek, moet worden weggewerkt. Oplossing van deze vaak zeer complexe problemen kan het best door veel ruimte voor specifiek beleid op lokaal niveau te scheppen.

De afgelopen jaren heeft de overheid haar greep op de financiële huishouding verbeterd door taken over te dragen aan de vrije markt of door de marktwerking binnen collectieve systemen te vergroten. In de sociale zekerheid en de gezondheidszorg is dat te ver doorgeschoten. De toegankelijkheid staat op het spel. Als gevolg daarvan is er een tweedeling gegroeid. Het tegengaan van die tweedeling vergt dat een aantal maatregelen wordt teruggedraaid. Zo moet de afgeschafte Ziektewet in ere worden hersteld, want in de huidige geprivatiseerde situatie komen mensen 'met een vlekje' extra moeilijk aan de bak. Mede onder invloed van de nadruk die er op 'werk, werk, werk' is komen te liggen, dreigt de werknemer in loondienst voorrang te krijgen in de gezondheidszorg. Die ontwikkeling dient te worden gekeerd. Er moet meer aandacht komen voor sociaal-economische factoren die de gezondheid kunnen beïnvloeden: werkomstandigheden, werktempo en productiviteitseisen, maar ook armoede.

Kwaliteit van leven

Voor veel mensen is de materialistische invulling van welvaart absoluut onbevredigend. Natuurlijk heeft iemand die het arm heeft, meer inkomen nodig. Maar kwaliteit van leven omvat zoveel meer. Naast inkomen en participatie zijn een goede woning, woonomgeving en leefmilieu, zorg, cultuur en sport onmisbare elementen. Ook in betaalde arbeid zoeken mensen niet slechts naar het hoogste inkomen. Plezier in je werk, goede arbeidsomstandigheden en ontspannen relaties met collega's zijn minstens zo belangrijk. Als tegenwicht tegen de eenzijdige op kwantiteit, groei en haast gerichte economische dynamiek zoeken velen naar tijd, vriendschap

en zingeving.

Voor burgers betekent dit een zoekproces naar eigen prioriteiten in het leven. Iedereen krijgt op kortere of langere termijn te maken met het vraagstuk van zorg; hetzij zorg voor (een van) de ouders, hetzij zorg voor zieke kennissen, hetzij zorg voor jezelf. Veel ouderen zullen of willen niet meer terugvallen op de traditionele mantelzorg van dochter of schoondochter. Die dochters hebben thans een betaalde baan, wonen vaak elders in Nederland, en kunnen of willen niet op de traditionele manier ter beschikking staan. Dit betekent niet dat alles af zal hangen van betaalde zorg. Ook op andere wijze - stimuleren van nieuwe woonvormen, onderling hulpbetoon en een variëteit aan welzijnsvoorzieningen - kan bijgedragen worden aan een bredere visie op zorg. De overheid heeft een belangrijke taak deze ontwikkeling met beleid en financiën te ondersteunen. Dit kan voorkomen dat een te grote druk op professionele voorzieningen ontstaat en schrijnende eenzaamheid en een leven vol zorgen voor een groeiende groep burgers. Voldoende zorg op maat betekent wel stijgende kosten. Een gegeven dat politiek en samenleving onder ogen moeten willen zien. Kwaliteit van leven is meer dan het wegmasseren van een kwaal of een pilletje voor de pijn. Het is ook het nadenken over hoever we willen gaan met medisch-technologisch ingrijpen. Niet alles wat kan is wenselijk of ethisch verantwoord.

De burger gaat voor de regel

De klassieke vorm van overheidsingrijpen is problemen bestrijden met wetten. Zo is een complex stelsel van regels ontstaan, dat bestand is gebleken tegen vele pogingen tot deregulering. Een gevolg is dat vrijwel alles aan regels is gebonden. Vooral als burgers initiatieven willen nemen, blijkt dat er maar weinig kan. Dit probleem is uitgebreid aan de orde geweest op de eerste Sociale Conferentie in oktober 1996. 'Laat de mens voor de regel gaan' was daarom een breed gedragen slotconclusie van de conferentie. Hoe moeilijk dat is, verwoordde VVD-politica Erica Terpstra destijds: 'Graag,' zei ze, 'maar dat leg je in geen wet vast.' Een paradox die aantoont hoezeer het tegen de natuur van de overheid indruist om taken over te laten aan burgers en hun organisaties. Zeker waar het de sociale zekerheid betreft zou een cursus positief denken de overheid geen kwaad doen. In het overheidsjargon gaat het steeds over 'activeren' of 'prikkelen' van uitkeringsgerechtigden, op straffe van een korting op de uitkering. Dit getuigt van weinig respect voor het feit dat velen jarenlang heel veel energie hebben moeten steken in puur overleven. En het miskent dat velen talloze sollicitatiebrieven hebben geschreven waarop geen of een afwijzend antwoord kwam. Een overheid die daadwerkelijke participatie van mensen nastreeft, moet dat institutionele wantrouwen afleggen. Zo'n overheid moet ophouden haar burgers alles uit handen te trekken. Ze moet daarentegen mensen de middelen geven om hun lot in eigen hand te nemen. Ze moet daarbij zoeken naar nieuwe wegen om beleid te ontwikkelen, door contracten te sluiten met lagere overheden of burgers en hun organisaties en door toe te staan dat er lokaal beleid wordt gevoerd, onder controle en met invloed van burgers. Dat vereist een sterke overheid, één die ruimte maakt voor initiatieven van burgers en daarop een premie durft te zetten.

Werk en werkloosheid

1 Er komen experimenten met 'persoonsgebonden budgetten' voor langdurig werklozen. Zo'n budget kan gebruikt worden voor scholing, start van een eigen bedrijf of subsidiëring van een aspirant-werkgever.

2 Discriminatie op de arbeidsmarkt van mensen met een handicap of chronische ziekte wordt actief bestreden. Budgetten die maatschappelijke participatie en (re)integratie in betaalde arbeid bevorderen moeten van voldoende hoogte en zonodig van onbeperkte duur zijn.

3 Er komt een investeringsplan gericht op het stimuleren van arbeidsintensieve en milieuvriendelijke sectoren van de Nederlandse economie.

4 Werknemers op direct gesubsidieerde arbeidsplaatsen (zoals Melkertbanen) krijgen recht op de CAO en pensioenvoorziening van de sector waarin zij daadwerkelijk werkzaam zijn. Werknemers in het kader van de JWG, Banenpool of WIW krijgen een eigen CAO en hebben recht op pensioen. Een wezenlijk deel van nieuwe banen in het kader van de WIW wordt gereserveerd voor eigen initiatieven van uitkeringsgerechtigden. Als iemand meer dan vier jaar bij dezelfde instelling is gedetacheerd gaat het subsidiebudget naar de instelling en komt de desbetreffende werknemer daar in dienst.

5 De sociale werkvoorziening krijgt meer middelen om het aantal plaatsen uit te breiden en om voldoende begeleiding te kunnen bieden aan degenen waarvoor de sociale werkvoorziening bedoeld is.

6 Vrijwilligerswerk en (mantel)zorg met behoud van uitkering worden gewaardeerd en gestimuleerd met bonussen en/of een belastingvoordeel, maar mogen alleen plaatsvinden op basis van vrijwilligheid en zonder dreiging van sancties. De sollicitatieplicht wordt geheel of gedeeltelijk opgeschort voor wie hieraan meedoet. Bonussen zijn belastingvrij en worden niet meegerekend voor huursubsidie, kwijscheldingen en bijzondere bijstand.

7 Er komt rechtsbescherming voor mensen die om principiële redenen bepaald werk weigeren.

8 De overheid dient duidelijke grenzen te stellen aan een al te gemakkelijke inzet van flexibele arbeidskrachten en aan de groeiende baanonzekerheid en prestatiedwang in bedrijven. De rechtspositie van flexibele arbeidskrachten, thuiswerkers en kleine zelfstandigen wordt versterkt, onder meer door de toegang tot WW, uittreddings- en pensioenvoorzieningen en ziekenfonds te verbeteren.

9 Er komt een keurmerk voor maatschappelijk ondernemen, dat normen omvat voor het in dienst nemen en houden van mensen met een zwakke positie op de arbeidsmarkt. Het keurmerk kan inzet zijn bij CAO-overleg. Bovendien kan het voor consumenten een handleiding zijn bij hun aankopen en voor de overheid leidraad bij het verlenen van contracten en opdrachten.

10 Er komt een meerjarig actieplan om de participatie van allochtonen te vergroten en de werkloosheid terug te dringen tot

het algemene gemiddelde. Dit actieplan is het resultaat van samenwerking van overheden, zelforganisaties van allochtonen, sociale partners, welzijnswerk, onderwijsinstellingen en arbeidsbemiddeling op diverse niveaus, waarbij ieder zich tot helder omschreven inspanningen verplicht.

11 Arbeidsvoorziening dient specifiek aandacht te besteden aan de positie van vrouwen, met name aan zwarte, migranten- en vluchtelingenvrouwen, vrouwen in agrarische gebieden en vrouwen tussen de 40 en 65 jaar oud. Ook vrouwen zonder uitkering hebben recht op deze dienstverlening.

12 De positie van grensarbeiders verdient betere aandacht. Daartoe wordt bij ieder wetsvoorstel rond arbeid en inkomen een 'grensarbeiderstoets' uitgevoerd.

Herverdeling van arbeid en zorg

1 Er komt een normwerkweek van 32 uur. Arbeidsduurverkorting en deeltijdwerk worden gestimuleerd. Er komt een wettelijk recht op deeltijdarbeid. Mogelijkheden voor loopbaanonderbreking (in tijd én geld) worden verruimd.

2 Voor werknemers en werkgevers worden de lasten bij een werkweek van 32 uur of minder verlaagd, en daarboven verhoogd. Een koopkrachtdaling bij mensen met een minimumloon wordt voorkomen.

3 Er wordt een individueel en onbelast voetinkomen ingevoerd. Door de omzetting van de huidige belastingvrije voet in een zogenaamde negatieve inkomstenbelasting kan er begonnen worden met f 250 per maand. Vervolgens zal dit stapsgewijs verhoogd worden tot een niveau waarop dit inkomen in combinatie met een deeltijdbaan ook in laag beloonde arbeid tot economische zelfstandigheid leidt. In de komende vier jaar wordt een niveau van f 400 gehaald.

4 Flexibilisering van arbeidstijden en bedrijfstijden is acceptabel als het leidt tot èn meer arbeidsduurverkorting en werkgelegenheid. Betrokken werknemers werken hierin volgens ruim van te voren opgestelde werkroosters. Flexibilisering mag geen verhoging van de werkdruk en verslechtering van de arbeidsomstandigheden met zich mee brengen.

5 Er komt een wettelijk verankerd recht op betaald zorgverlof. Bestaande regelingen voor zorgverlof, zwangerschaps-, bevallings- en betaald ouderschapsverlof worden verruimd.

6 De tekorten in de kinderopvang, peuterspeelzalen en de buitenschoolse opvang (voor kinderen van 4 tot 16 jaar) worden zo spoedig mogelijk weggewerkt. De opvang moet betaalbaar zijn voor alle inkomensgroepen.

7 De herverdeling van onbetaalde arbeid is een verantwoordelijkheid van de hele samenleving. Door voldoende voorzieningen en fiscale maatregelen moet de uitbesteding van zorgtaken beter mogelijk gemaakt worden. Ook door een goede afstemming van openingstijden van voorzieningen, bereikbaarheid, werktijden, mobiliteitsvoorzieningen e.d. dienen combinaties van

zorg en arbeid kwalitatief te verbeteren. De economische waarde van onbetaalde arbeid moet zichtbaar gemaakt worden.

8 Er wordt een Nationaal Zorgdebat georganiseerd, waarin de fundamentele vragen rond de plaats van zorg in de samenleving in onderlinge samenhang ter discussie worden gesteld.

Armoedebestrijding en inkomensbeleid

1 Deelname aan deeltijdarbeid wordt gestimuleerd door een landelijke vrijlatingsregeling in de Bijstandswet. Waar andere vormen van participatie dan betaalde arbeid worden overeengekomen en voor wie handhaving van de plicht beschikbaar te zijn voor de arbeidsmarkt niet reëel is, kan - met instemming van de betrokkene - de plicht te solliciteren geheel of gedeeltelijk worden opgeschort.

2 De koppeling van de uitkeringen aan de loonontwikkeling wordt volledig toegepast. Dus de ontwikkeling van de contractlonen, inclusief de incidentele looncomponent, wordt gevolgd.

3 Het niveau van het sociale minimum en het minimumloon wordt opgetrokken. Onder meer door de incidentele inzet van een 'koppeling-plus' wordt de koopkracht van de sociale minima in de volgende kabinetsperiode met 10% (bovenop de koppeling) verhoogd, waarbij voorrang wordt gegeven aan mensen die drie jaar of langer van een minimum-inkomen leven.

4 Minimumjeugdlonen worden verhoogd. Vanaf 21 jaar ontstaat het recht op volwassenenminimumloon.

5 Als bijdrage aan het anti-armoedebeleid wordt kwijtschelding van schulden gemakkelijker. De regels voor individuele inkomenssteun worden verruimd. De harde en onwerkbaar controle- en sanctieregelingen worden herzien. Gemeenten krijgen de vrijheid meer te doen dan wat de landelijke overheid minimaal voorschrijft.

6 Wie studeert en een studieprestatie levert, ontvangt een beurs voor levensonderhoud en studiekosten. Deze beurs wordt betaald uit een overheidsbijdrage, een door de overheid geïnde inkomensafhankelijke ouderbijdrage en een renteloze lening. Inkomsten naast de beurs worden op de beurs ingehouden, voorzover het beursdeel voor levensonderhoud en de neveninkomsten het sociaal minimum overschrijden. Bij onvoldoende studieprestatie stopt de beurs en dient het beursdeel voor studiekosten te worden terugbetaald.

7 De OV-Studentenkaart blijft gehandhaafd, waarbij aan studenten de keuze tussen week- en weekendkaart wordt gelaten. Studenten aan het middelbaar beroepsonderwijs krijgen weer recht op de OV-studentenkaart.

Sociale Zekerheid

1 Een loondervingsverzekering voor onvrijwillige werkloosheid, ziekte en arbeidsongeschiktheid is een onmisbaar element in de modernisering van de collectief geregelde sociale zekerheid. In de

afzonderlijke regelingen wordt rekening gehouden met het uiteindelijke doel: een geïntegreerd stelsel van regelingen voor ziekte, de eerste periode van arbeidsongeschiktheid en onvrijwillige werkloosheid, dat uitzicht biedt op (behoud van) betaalde arbeid, (re)integratie, bemiddeling en scholing.

2 Zowel de duur en hoogte van bestaande uitkeringen als de toegang ertoe mogen niet aangetast worden bij wijzigingen in het stelsel. De laatste privatisering van de Ziektewet (de WULbZ) wordt teruggedraaid. De Nieuwe Algemene Nabestaandenwet en de overgangsregeling vanuit de oude Weduwen- en Wezenwet worden verbeterd. Veranderingen in de WAO-wetgeving (PEMBA) die leiden tot verslechtering van de positie op de arbeidsmarkt van mensen met een vermeend ziekterisico worden gerepareerd.

3 Chronisch zieken en gehandicapten horen niet thuis in de bijstand, maar krijgen een arbeidsongeschiktheidsuitkering.

4 De uitval uit werkloosheids- en arbeidsongeschiktheidsregelingen naar de bijstand wordt tegengegaan door een verlengde werkloosheidsvoorziening ter hoogte van zeventig procent van het minimumloon, waarvoor geen toets geldt met betrekking tot het inkomen van een eventuele partner en het bezit van een eigen huis.

5 De samenwerking tussen gemeenten, uitvoeringsinstellingen en arbeidsvoorziening wordt verbeterd. Er komt één loket voor werk en inkomen.

6 De zeggenschap van cliënten bij de uitvoering van de sociale zekerheid wordt wettelijk geregeld.

Ouderen en AOW

1 Ouderen moeten kunnen deelnemen aan het arbeidsproces. Leeftijdsdiscriminatie op de arbeidsmarkt wordt bij wet verboden en actief bestreden. Ouderen krijgen recht op scholing, ook binnen bedrijven en instellingen. Overgangsmogelijkheden voor een geleidelijke overgang tussen werken en niet-werken worden verruimd. De overheid stimuleert CAO-afspraken over tijdspaarsystemen en specifieke arbeidsduurverkorting voor ouderen.

2 Er komen flexibele uittredingsmogelijkheden voor ouderen.

3 De koopkrachtverbetering van 10% voor ouderen die uitsluitend leven van een AOW-uitkering, moet medegefinancierd worden door alle ouderen AOW-premie te laten betalen. Dit is een vorm van solidariteit tussen rijkere ouderen en ouderen met een minimuminkomen.

4 In het kader van gelijkstelling van diverse 'soorten' tweerelaties aan het huwelijk bij pensioenrechten en -plichten, worden gelijke rechten en plichten met terugwerkende kracht ingevoerd vanaf het moment van deelname van één der partners aan de desbetreffende pensioenregelingen.

Zorg

1 Er wordt meer geld uitgetrokken om de integratie van wonen, werken, scholen en leven van zorgbehoevenden in de samenleving te bevorderen. Zorg is aanvullend op deze vormen van participatie en maakt die mogelijk. Deze op integratie gerichte benadering vervangt de eenzijdige fixatie van een deel van de zorgsector op ziekte, handicap of psychisch probleem. De overheid accentueert en activeert de preventieve gezondheidszorg van mensen, hetgeen op lange termijn tot kostenbesparing zal leiden.

2 Het budget voor de gezondheidszorg groeit ten minste twee procent per jaar. Het extra geld wordt met voorrang besteed aan verzorging (zoals thuiszorg, ouderenzorg, dagbesteding gehandicapten e.d.). Daarnaast blijft vergroting van de doelmatigheid van de gezondheidszorg belangrijk.

3 De overheid stelt een breed zorgpakket samen voor iedereen. Dit bestaat uit het huidige ziekenfondspakket en AWBZ aangevuld met tandheelkunde, fysiotherapie en erkende alternatieve geneeswijzen. Met behulp van evaluatieprocedures worden bestaande geneesmiddelen en medische technieken beoordeeld op hun doelmatigheid en in geval van ondoelmatigheid uit de standaardpakketten gehaald.

4 De financiering van het zorgpakket vindt plaats door inkomensafhankelijke premies. De nominale premies en de eigen bijdragen worden afgeschaft.

5 De zorg wordt op regionaal niveau door samenwerking tussen zorgverleners, zorginstellingen, zorgverzekeraars, cliëntenorganisaties en gemeenten georganiseerd. De provincies hebben hierbij een coördinerende rol. De concurrentie wordt in de hand gehouden door een beperkt aantal verzekeraars en zorginstellingen per regio toe te laten en CAO-afspraken voor alle zorginstellingen te laten gelden.

6 Er mag geen onderscheid worden gemaakt tussen werkenden en niet-werkenden bij onverhoopte wachtlijsten. De wachtlijsten worden weggewerkt door het beter benutten van de zorgcapaciteit en zonodig door een toename van middelen.

7 Met het verstrekken van persoonsgebonden budgetten en de ondersteuning van zorginitiatieven uit het maatschappelijk middenveld wordt gewerkt aan zorg op maat, zo dicht mogelijk bij de zorgvragende burger zelf. Bij de indicatiestelling dient de vraag van de cliënt (de zorgbehoevende) centraal te staan en niet het cliëntensysteem (de eventuele beschikbaarheid van mantelzorg e.d.).

8 De rechtsongelijkheid die er nu voor inwoners uit verschillende gemeenten bestaat bij aanspraken in het kader van de Wet Voorzieningen Gehandicapten (WVG), moet worden verminderd.

9 Voor de groeiende groep mensen die buiten alle voorzieningen valt (dak- en thuislozen, (ex-)psychiatrische patiënten en mensen die het tempo van deze maatschappij niet langer kunnen volgen), worden extra voorzieningen geschapen. Deze dienen gericht te zijn op een zo volwaardig mogelijk participeren in de samenleving.

10 Patiënten- en cliëntenorganisaties zijn belangrijk en worden financieel ondersteund.

11 Niet alles wat medisch mogelijk is, is ook gewenst. Een ethische commissie adviseert de politiek over de toepassing van nieuwe medische technieken, geneesmiddelen en behandelingsmethoden. De doelmatigheid en wenselijkheid van medische technieken wordt beoordeeld met evaluatieprocedures. Zorginstellingen stellen zelf toezichthoudende platforms in waar in ieder geval ethici en patiëntenorganisaties vertegenwoordigd zijn.

12 Er komt een uitzondering in de wet op de strafbaarheid van euthanasie/hulp bij zelfdoding voor zorgvuldig handelende artsen. Er worden criteria voor zorgvuldigheid in de wet opgenomen. Daartoe behoren ten minste meldingsplicht, een schriftelijke vrije wilsbeschikking van de patiënt en volledige verstrekking van de benodigde informatie om de zorgvuldigheid te toetsen.

13 In-vitrofertilisatie en kunstmatige donorinseminatie worden opengesteld voor vrouwen met een lesbische relatie en alleenstaande vrouwen.

Volkshuisvesting

1 Huren en kopen dienen gelijkwaardig te worden behandeld. Om dit te bereiken komt er voor de aftrek van de hypotheekrente een bovengrens ter hoogte van f 250.000. Deze renteaftrek wordt verrekend tegen het tarief van de eerste schijf. Met de opbrengst wordt onder meer de individuele huursubsidie verder verbeterd.

2 De huurverhoging mag de inflatie en de voor kwaliteitsverbetering gemaakte kosten niet te boven gaan. De normhuur in de huursubsidie volgt de inkomensontwikkeling en niet de gemiddelde huurstijging. Er wordt via het stelsel van IHS (Individuele Huur Subsidie) toegewerkt naar een huurprijssysteem zodat betaald wordt naar inkomen en woongenot, waarbij een glijdende schaal van 10-17% wordt ingevoerd.

3 Er komen ruimere mogelijkheden voor huursubsidie voor kamerbewoners en voor zelfstandig wonende jongeren vanaf 18 jaar.

4 De energiekwaliteit van de woning gaat zwaarder meetellen in het puntenstelsel voor de huurprijs.

5 Voor huishoudens met een inkomen tot 125% van het sociaal minimum wordt als norm gehanteerd dat zij niet meer dan een bepaald percentage van hun inkomen aan woonlasten hoeven uitgeven; indien de lasten daarboven uitstijgen wordt voorzien in een tegemoetkoming in de lasten door middel van een woonkostentoeslag.

6 Segregatie van arm en rijk en van wit en zwart wordt tegengegaan door gemengd te bouwen in oude wijken, door het vernieuwen van de na-oorlogse sociale woningbouw en door verhoging van het aandeel van sociale woningbouw in grote nieuwbouwlocaties. Daarbij moet een voldoende kernvoorraad aan goedkope woningen gehandhaafd blijven. Sloop van goedkope woningen wordt daarom met

terughoudendheid gehanteerd. Nieuwbouw van sociale huurwoningen wordt meer gesubsidieerd, zodat deze woningen mede met behulp van individuele huursubsidie voor de laagste inkomensgroep bereikbaar worden.

7 Er komt een gesubsidieerd bouw- en verbouwprogramma voor basishuisvesting ten behoeve van dak- en thuislozen in sociale pensions, low-budgethuisvesting en andere tussenvormen van wonen tussen zelfstandigheid en de straat.

8 Ouderen en gehandicapten moeten (langer) zelfstandig kunnen wonen. Woningbouw- en woningverbeteringsprogramma's dienen daarop afgestemd te worden. Groepswonen door ouderen wordt gestimuleerd, onder andere door meer aanbod in de sociale sector. Speciale aandacht moet uitgaan naar de woonwensen van alleenstaande ouderen en van oudere allochtonen.

9 De zeggenschap van de huurders- en bewonersorganisaties wordt sterk verbeterd o.a. via een structurele financiering.

10 Speculanten die panden langer dan een jaar leeg laten staan, worden verplicht deze geschikt te maken voor tijdelijke huisvesting.

Financieel-economisch beleid

1 Een nieuw belastingstelsel moet leiden tot een nivellering van inkomens.

2 De belasting- en premiegrondslag wordt verbreed. Om de lasten op arbeid te verlagen wordt een premie op toegevoegde waarde geïntroduceerd. Aftrekposten worden beperkt en afgerekend tegen het tarief van de eerste schijf. Dit geldt ook voor de hypotheekrente-aftrek.

3 Er komt een belasting op vermogenswinst. Ook het vermogen zelf blijft belast. De vennootschapsbelasting wordt substantieel verhoogd.

4 Het belastingstelsel wordt vergroend door hogere en meer milieuheffingen, waarvan de opbrengst gebruikt wordt voor verlaging van de lasten op arbeid. Het BTW-tarief voor milieuvriendelijke producten en arbeidsintensieve beroepen in de sfeer van onderhoud, verzorging, reparatie en restauratie wordt verlaagd.

5 Er komt een investeringsfonds voor Duurzame Ontwikkeling. De overheid zelf moet vooroplopen in een sociaal en milieuverantwoorde bedrijfsvoering. Er komen fiscale stimulansen voor sociaal en milieuverantwoorde investeringen in binnen- en buitenland.

6 In Europees verband wordt gestreefd naar harmonisatie van belastingen waar het de laagste tarieven betreft.

7 Nederland gaat zich inzetten voor een internationale belasting op kapitaalverkeer. De opbrengst daarvan gaat naar een VN-fonds voor duurzame ontwikkeling.

8 Een financieringstekort van tussen de 2 en 2,5% is aanvaardbaar.

9 In het successierecht vervalt de koppeling tussen het tarief en de mate van bloed- of aanverwantschap.

10 Vanwege de structurele, langdurige werkloosheid in de Noordelijke provincies komen er extra middelen voor deze regio, die vooral besteed gaan worden aan duurzame werkgelegenheid, infrastructuur en ontwikkeling.

Noord-Zuidrelaties

1 De Nederlandse ontwikkelingssamenwerking wordt primair gericht op armoedebestrijding. Nederland stimuleert ook in ontwikkelingslanden verbetering van milieukwaliteit en gelijkberechting van seksen.

2 Voor zuivere hulp wordt in de komende kabinetsperiode 1 procent van het bruto nationaal product uitgetrokken. Voor internationaal milieubeleid blijft, daarbovenop, 0,1 procent van het BNP beschikbaar.

3 Ten minste de helft van het budget wordt gebruikt om de armsten toegang te geven tot en controle over basisvoorzieningen als drinkwater, voedsel, huisvesting, gezondheidszorg, energie en onderwijs.

4 Voor het overige zal het Nederlandse ontwikkelingsbeleid met voorrang aan armoedebestrijding bijdragen door het weerbaar maken van burgers: dat betekent steun aan democratisering, versterking van basisorganisaties, versterking van de rechtsstaat, respect voor burgerrechten. Dit met specifieke aandacht voor vrouwen, kinderen en etnische minderheden.

5 Ontwikkelingsgelden worden primair besteed in ontwikkelingslanden, niet in Nederland.

6 Schulden van ontwikkelingslanden kunnen worden kwijtgescholden op voorwaarde dat deze landen zich inzetten voor sociale en duurzame ontwikkeling.

7 Ontwikkelingssamenwerking zal in de toekomst in toenemende mate worden betaald uit een democratisch door de VN beheerd fonds, dat wordt gevuld met de opbrengst van internationale belastingen op kapitaalverkeer en/of milieuvervuiling.

8 De hulp die Nederland geeft via de Wereldbank, de regionale ontwikkelingsbanken, de Europese Unie en de hulpinstellingen van de VN wordt - systematischer dan nu gebeurt - getoetst op haar effect op de armoede, het milieu en de gelijkberechting van seksen. Ook de structurele aanpassingsprogramma's worden in dat licht heroverwogen. Binnen de wereldhandels-organisatie WTO dient Nederland zich in te zetten voor sociale en ecologisch verantwoorde handel. Producten van bedrijven die op dit vlak niet aan bepaalde minimum-eisen voldoen, moeten geweerd kunnen worden. Alle wereldhandel wordt geschoeid op het Max Havelaar-principe.

9 Handelsmissies krijgen alleen maar steun van de overheid als ze bijdragen aan armoedebestrijding, bescherming van mensenrechten en versterking van ecologische waarden.

10 Er worden initiatieven ontwikkeld ter bevordering van het draagvlak in Nederland voor duurzame ontwikkeling en ontwikkelingssamenwerking, bijvoorbeeld via het onderwijs.

11 Er blijft een aparte ministerspost voor Ontwikkelingssamenwerking.

De duurzaamheid

De Nederlandse economie groeit als kool. De keerzijde daarvan is een verdere aantasting van milieu, natuur en leefbaarheid. Meer broeikasgassen die voor klimaatverandering zorgen, steeds vuilere lucht in de steden, meer mest, verdwijnen van planten- en diersoorten en een afvalberg die moeilijk in te dammen lijkt. Dat kan ook anders. Maar dan zal de kwaliteit van de economische ontwikkeling voorop moeten staan in plaats van de groeipercentages. Minder, maar beter. Het gaat om duurzame ontwikkeling.

Er is op dat punt wel iets bereikt de afgelopen twintig jaar. De uitstoot van vuile stoffen naar bodem, water en lucht is verminderd, op een aantal plaatsen keren verdwenen planten en dieren terug en er komen hier en daar stukjes natuur bij. In internationaal verband worden de Nederlandse inspanningen voor het milieu geregeld geroemd.

Die lof betreft vaak vooral de manier waarop we het in Nederland allemaal op papier hebben gezet. In de praktijk worden veel doelstellingen niet gehaald. Waar maatregelen 'echt pijn' doen - in de beperking van het energieverbruik, in de aanpak van de intensieve veehouderij, in het gebruik van de schaarse ruimte - gaat het zelfs uitgesproken slecht. En de mobiliteit in Nederland rijst de pan uit.

Ook internationaal gezien doet Nederland (net als andere rijke landen) een veel groter beroep op grondstoffen en voedingsmiddelen dan waar het verhoudingsgewijs recht op heeft. Kortom, de bijdrage die Nederland levert aan de totstandkoming van een rechtvaardiger en duurzamer internationale samenleving blijft onder de maat. Iedereen is ervan overtuigd dat er grenzen zijn aan het milieugebruik. Maar waar die grenzen getrokken moeten worden is onderwerp van voortdurend politiek debat. GroenLinks meent dat de grenzen voor het milieugebruik in het Noorden inmiddels bereikt zijn. Dat betekent dat productie en consumptie die relatief sterk vervuilen, zullen moeten krimpen. Het is een illusie te menen dat alles in zogenaamde 'win-win'-situaties kan worden opgelost. Verdere groei is slechts verantwoord als die in schone sectoren plaatsvindt. Daarvoor zal het innovatieve vermogen dat in Nederland aanwezig is, maximaal moeten worden benut.

Nederland Innovatieland

Innoveren gaat niet vanzelf. Daarvoor zijn prikkels nodig, die traditioneel uit de markt komen: innovatie in dienst van een grotere consumptie. Dat leidt niet tot duurzaamheid en daarom moet de overheid eraan te pas komen.

De taak van de overheid is maatschappelijk gewenste innovaties te stimuleren en ongewenste te remmen. Wat dat betreft moet de overheid er in elk geval voor zorgen dat duurzaam produceren en consumeren de meest logische keuze is. Dat kan door financiële prikkels, zoals het doorberekenen van de milieukosten in de productiekosten en een verschuiving van belasting op arbeid naar milieu, maar het kan ook anders.

Eén manier is het beïnvloeden van de richting waarin de Nederlandse bedrijvigheid zich beweegt. Het huidige concept van 'Nederland Distributieland' is vragen om moeilijkheden. Het vraagt om een

steeds groter ruimtebeslag en levert nauwelijks werkgelegenheid op. Technische ontwikkelingen zullen er ongetwijfeld toe leiden dat transport milieuvriendelijker wordt. Maar de enorme groei aan mobiliteit waarin het scenario Nederland Distributieland voorziet (een verdubbeling van het vrachtvervoer in de komende vijftien jaar), zal de milieuwinst door technologische ontwikkelingen ruimschoots teniet doen. Vooral de uitstoot van kooldioxide en stikstofoxiden zal aanzienlijk toenemen.

GroenLinks bepleit daarom een ander scenario: 'Nederland Innovatieland'. Daarin stimuleert de overheid kennisintensieve activiteiten die tot technologische doorbraken kunnen leiden. Het kan gaan om milieutechnologie die bespaart op grondstoffen en/of minder vervuילend is. In Nederland Innovatieland past ook een grote rol voor de dienstverlening (zoals computertechnologie, informatica, media, service en reparatie) en publieke voorzieningen (op terreinen als gezondheidszorg, kinderopvang, onderwijs en cultuur).

Binnen Nederland Innovatieland past uitdrukkelijk ook aandacht voor de ontwikkeling en het versterken van het openbaar vervoer, de biologische en duurzame landbouw, duurzame energievoorziening en energiebesparing, en duurzame woning- en kantoorbouw. Een belangrijke rode draad in het concept Nederland Innovatieland is de wetenschap dat aandacht voor milieu en duurzaamheid niet louter remmend werkt op de economische ontwikkeling, maar vaak juist een stimulerende factor blijkt te zijn en veelal leidt tot efficiëntere productieprocessen en creatieve innovaties.

In de transportsector gaat het daarbij bijvoorbeeld om alternatieven voor de bestaande vervoerssystemen, zoals lightrail voor korte afstanden, hoge-snelheidslijnen voor langere afstanden, distributiepunten met elektrische bestelbusjes voor het stedelijke goederentransport en voor slim, op maat gesneden, goederenvervoer over water, ook over kortere afstand. Ten slotte lijkt ook de Zeppelin voor het vervoer binnen West-Europa een goed alternatief voor vliegtuig of touringcar.

Ruimtelijke ontwikkeling

Meer zorg voor de ruimtelijke ontwikkeling past binnen het idee van Nederland Innovatieland. Economische groei kan immers de in Nederland schaarse natuur en ruimte flink belasten. In die afweging trekken natuur en ruimte op dit moment vaak aan het kortste eind. Als de volgende generaties nog keuzen moeten kunnen maken, mag de huidige generatie niet toelaten dat de steden desintegreren, het landelijk gebied wordt volgebouwd en de plattelandsbevolking volstrekt afhankelijk wordt van de auto.

GroenLinks wil voor de verdere ruimtelijke ontwikkeling van Nederland een beleid dat gericht is op intensivering en menging van wonen, werken en recreëren binnen de bestaande grotere stedelijke gebieden. In plaats van telkens landelijk gebied te claimen voor bouwlocaties en industriële uitbreidingen, moeten oplossingen binnen de bestaande stedelijke gebieden gezocht worden. Het landelijk gebied is nodig voor recreatie, voor natuur en landschap en om ruimte te geven aan een duurzame landbouw. Die laatste moet extensiveren en heeft daarvoor meer grond nodig om op een schone manier tot eenzelfde productie te komen. Hier is een overheid nodig die een actief grondbeleid voert om de ontwikkelingen te sturen. Zij moet daarbij haar grenzen kennen en zich bepalen tot de hoofdlijnen en niet tot het detail van de dakkapel.

Ontkoppeling

De nieuwe trend in het milieubeleid is om economische groei los te koppelen van het gebruik van grondstoffen, energie, ruimte en natuur. Door nieuwe technologie zou groei van productie en consumptie mogelijk zijn, terwijl de milieuschade vermindert. Dankzij die zogeheten ontkoppeling zou er meer kunnen worden gevlogen, auto gereden, vlees gegeten en getransporteerd zonder dat natuur en milieu er verder op achteruit gaan.

Deze 'pijnloze' oplossing lijkt op drijfzand gebouwd. Tot nu toe zijn de effecten van veel schone technologieën meer dan tenietgedaan door een groei van de desbetreffende activiteit. Ontkoppeling zou alleen kunnen werken als de overheid zeer scherpe grenzen stelt, die bedrijven tot technologische innovatie dwingen. De structuur van de Nederlandse economie zal dan danig moeten veranderen. Daarvoor is een nieuw nationaal investeringsplan noodzakelijk. Maar dat is niet voldoende. Ook internationaal moet er veel gebeuren.

Mondiale effecten

Nederland draagt meer dan gemiddeld bij aan het broeikas effect en verbruikt ook meer dan gemiddeld van de mondiale grondstoffenvoorraden. Ook komt het nog steeds voor dat landen en bedrijven uit het Noorden afval dumpen in het Zuiden of gebruik maken van een gebrekkig milieubeheer in die landen. De voordelen van deze multinationale activiteiten komen voor het grootste deel terecht in Nederland en andere landen van het Noorden. Doordat een groeiend aantal ontwikkelingslanden een eigen industrie- en dienstensector opbouwt, zal de bestaande verdeling van de milieugebruiksruimte veranderen. Het Noorden zal een stap terug moeten doen.

Daarnaast moeten de zich industrieel ontwikkelende zuidelijke landen de mogelijkheid krijgen op een duurzame wijze te groeien. Daarvoor is overdracht van schone technologie noodzakelijk. In de internationale handels- en investeringsverdragen moeten Noord en Zuid het eens zien te worden over de manier waarop duurzaamheid gestalte krijgt.

De mobiliteit van goederen en diensten verdient grote aandacht. Producten worden over grote afstanden over de aardbol verslept op zoek naar de hoogste winsten. Helaas is het milieu, en vooral een zuinig energiegebruik, daar niet mee gebaat. GroenLinks pleit ervoor die mobiliteit te beperken en de plek van productie en consumptie dicht bij elkaar te houden. Heffingen op transport zijn een belangrijk middel om dat te bereiken.

Investeren in milieumaatregelen in het Zuiden en in Oost-Europa levert in korte tijd veel milieurendement. Het beleid daar bevindt zich immers vaak nog in het eerste, gemakkelijkste en goedkoopste fase van het milieutraject. Dergelijke investeringen mogen echter nooit de plaats innemen van 'duurdere' milieu-investeringen in eigen land. Een mondiale duurzame ontwikkeling komt niet dichterbij als de structuur van de productie en consumptie in Nederland en het Noorden buiten schot blijft.

Overheid

Voor een duurzame ontwikkeling is een krachtige overheid nodig die, in een actief debat met de samenleving, draagvlak creëert voor soms ingrijpende maatregelen. In dat debat zal duidelijk moeten worden op welke manier het behoud van natuur en milieu het beste

gewaarborgd is. Hieraan heeft het in het verleden te vaak ontbroken. Intenties waren nog wel goed, maar de uitwerking ervan verzandde geregeld door een gebrek aan daadkracht.

GroenLinks vindt dat de overheid het kader moet aangeven waarbinnen economische activiteiten zich mogen ontwikkelen. De grenzen zullen vervolgens gecontroleerd en gehandhaafd moeten worden. Streng, maar rechtvaardig. Doelstellingen, regels en wetten zijn daarvoor noodzakelijk.

Dit wil niet zeggen dat bedrijven of lagere overheden geen eigen vrijheid behouden om aan hun milieuverplichtingen te voldoen. Integendeel. Afspraken tussen bedrijven, overheid en milieugroepen, zelfregulering, keurmerken en gedragscodes zijn belangrijke instrumenten om milieuschadelijke activiteiten te verminderen en te voorkomen. Ook daarbij heeft de overheid een normstellende en controlerende rol. Verder dient de overheid duidelijke regels te stellen, bijvoorbeeld voor de openbaarmaking van bedrijfsgegevens ter democratische controle.

Een andere taak van de overheid is het stimuleren van duurzame productie en consumptie via economische prikkels. Heffingen op het gebruik van energie en grondstoffen en een verschuiving van de lasten op arbeid naar milieu behoren daartoe. Maar ook subsidies voor duurzaam gedrag en investeringen, en het beëindigen van financiële voordelen voor milieu-onvriendelijke activiteiten. Te vaak worden milieukosten niet doorberekend in de totale productiekosten.

Geregeld geschiedt het dat de overheid activiteiten subsidieert die juist vanuit milieu-oogpunt ongewenst zijn - zoals het vliegverkeer, door geen accijns op kerosine te heffen en door miljarden te investeren in vliegvelden. Door deze prijsvervalsing lijken milieuvriendelijke alternatieven duurder dan ze in feite - op de langere termijn - zijn. Met financiële prikkels kan de overheid bedrijven stimuleren tot energiebesparing en tot het overschakelen op duurzame energiebronnen als wind, zon en aardwarmte.

Ook met regels en richtlijnen kan de overheid duurzame ontwikkelingen stimuleren. Denk aan voorbeeldprojecten of de verplichting tot het uitwerken van een duurzamer alternatief. Zeker bij projecten met een verplichte milieueffectrapportage kan het analyseren van een technologisch innovatief alternatief duurzame oplossingen aanzienlijk stimuleren. Investeringen van de overheid dienen getoetst te worden op hun bijdrage aan de totstandkoming van een duurzamer samenleving.

Een interessante ontwikkeling vormen de zogenoemde 'verhandelbare vervuiliingsrechten'. Daarbij legt de overheid voor een bepaald gebied (bijvoorbeeld Rijnmond) de maximale milieuhinder (geluid, stank, emissies van schadelijke stoffen) vast. De bedrijven in dat gebied zijn gezamenlijk verantwoordelijk en kunnen de aan hen toebedeelde milieugebruiksruimte onderling verhandelen. Zo kunnen zij gezamenlijk bepalen waar in het gebied de meeste milieuwinst tegen de laagste kosten behaald kan worden. De kosten en baten daarvan worden door de bedrijven onderling verdeeld.

Er moet meer onderzoek komen naar de verhouding tussen de kosten van bepaalde maatregelen en regelingen en de milieu-effecten die ermee behaald kunnen worden. De meeste energie zal gestoken moeten worden in die maatregelen die de meeste milieuwinst opleveren. De vraag is of bijvoorbeeld biodiesel en LPG wel zoveel milieurendement opleveren en of, in het kader van duurzaam bouwen,

subsidie nog wel nodig is voor voorzieningen die inmiddels tot de normale bouwpraktijk behoren.

Bedrijfsleven

Tot de belangrijkste prikkels die het gedrag van bedrijven beïnvloeden, behoren wetgeving en geld. Voor wetgeving zorgt de overheid, voor meer winst kunnen de bedrijven zelf zorgen. Een duurzame productie leidt vaak ook tot efficiënter en dus goedkoper produceren. Als milieukosten in de productie worden doorberekend, zal de balans nog sneller doorslaan. Bedrijven - en met name de wat kleinere - zijn zich daar niet altijd van bewust, en dat kan met voorlichting of branche-afspraken veranderen.

Investeringskosten in milieumaatregelen, in eerste instantie, geld. Omdat ze niet gelden als 'essentieel' voor het productieproces, zijn ondernemers alleen bereid ze te doen als de 'terugverdientijd' ervan kort is. Een speciaal fonds van industrie en overheid gezamenlijk - gevoed door bijvoorbeeld heffingen op energie - kan de afschrijvingskosten voor maatregelen om de duurzaamheid te bevorderen dermate verlagen dat ze interessant worden voor ondernemers.

Verder zouden ondernemers, gestimuleerd door overheid en consumentenorganisaties, veel meer durf moeten tonen bij het nemen van duurzame initiatieven. In de transportsector zijn dat bijvoorbeeld initiatieven rond 'vervoer op maat', auto-delen en hybride vervoerssystemen die diverse typen transportsystemen combineren. Juist nu het zo goed lijkt te gaan met de nationale economie, zou een deel van de extra financiële ruimte gebruikt kunnen worden voor dergelijke initiatieven.

Veel voorgestelde milieumaatregelen worden door bedrijven bekritiseerd omdat ze voor een slechtere concurrentiepositie ten opzichte van het buitenland zouden zorgen. GroenLinks meent dat hiermee rekening gehouden moet worden, maar constateert tegelijkertijd dat er vaak veel meer ruimte voor maatregelen is dan beweerd wordt. Maatregelen kunnen ook prikkelen tot innovaties die juist concurrentievoordeel betekenen en vooruitlopen op een toekomst waaraan uiteindelijk het gehele bedrijfsleven zal moeten meedoen. Bovendien zijn sommige kosten, zoals voor elektriciteit, in Nederland onevenredig laag vergeleken met ons omringende landen.

Consumenten

Het zou niet eerlijk zijn om het bevorderen van een duurzame samenleving over te laten aan overheid en bedrijfsleven alleen. Consumenten spelen immers een cruciale rol. Ook al wordt consumentengedrag in belangrijke mate gestuurd door het bedrijfsleven. Consumenten vinden milieu en duurzaamheid belangrijk; maar als het op daden aankomt, blijkt denken gemakkelijker dan doen. Niet in de laatste plaats doordat veel duurzame alternatieven duurder zijn of meer inspanning vergen. Duurzaam geproduceerd voedsel bijvoorbeeld is nog niet in elke supermarkt te koop.

Het credo 'gemak dient de mens' is inmiddels verheven tot een soort levenswijsheid in de westerse maatschappij. Een duurzamer consumptie staat of valt niet alleen met de aanwezigheid van reële en betaalbare alternatieven (een goed openbaar vervoer als alternatief voor auto's), maar ook met de bereidheid van mensen om consumptiegewoonten en gedragspatronen te veranderen. Dit doet een beroep op individuele verantwoordelijkheden, maar ook op die van

maatschappelijke organisaties.

Daarvoor is een cultuurverandering nodig, die - met hulp van krachtige financiële en wettelijke sturing - hardnekkige gewoonten op losse schroeven zet. Het zou goed zijn als op niet al te lange termijn de dag aanbreekt dat het gebruik van auto's alleen in uitzonderlijke gevallen geaccepteerd is, zoals ook roken twintig jaar geleden heel normaal was en nu door velen als een 'a-sociale' gewoonte wordt gezien. Wil de Nederlandse bevolking niet in één klap haar milieugebruiksruimte opmaken, dan zal dat wellicht ook ooit moeten gaan gelden voor vliegen, vlees eten, energiegebruik en afval produceren.

Natuur

De natuur is overal en verdient dan ook overal bescherming en ruimte voor ontwikkeling. Niet alleen binnen natuurgebieden, maar ook in de directe woon- en werkomgeving van mensen, in het landelijk gebied en in de stad.

Natuur is niet alleen te meten in nut of schade voor de mens. De natuur heeft ook een eigen bestaansrecht, waarmee verstandig en verantwoordelijk omgegaan moet worden. Dieren dienen door de mens zorgvuldig en met respect behandeld te worden. Voor de veehouderij betekent dit een drastische omslag waarbij het welzijn en de gezondheid van dieren centraal komt te staan. Voor een veehouder die dieren puur behandelt als een industrieel product dat in zo kort mogelijke tijd zoveel mogelijk moet opleveren, is geen plaats meer. Voor in het wild levende dieren betekent zorgvuldigheid en respect dat de mens niet het recht heeft om hen puur voor het eigen plezier te bejagen en te doden.

De wetenschap ontwikkelt zich in het manipuleren van de natuur steeds verder. Daaraan dienen grenzen te worden gesteld. Er is behoefte aan duidelijke ethische normen die genetische manipulatie van planten en dieren strikt aan banden leggen. Niet alleen het klonen van mensen, maar ook van dieren is onaanvaardbaar.

De weg naar duurzaamheid

De weg naar duurzaamheid kent vele routes en instrumenten. De inzet daarvan vereist creativiteit en politieke moed, en een overheid die zich op dit front juist niet terugtrekt, maar maatregelen durft te nemen. Een cultuurverandering voltrekt zich niet van de ene dag op de andere, maar vereist een voortdurende impuls. Zowel in Nederland als in de rest van de wereld. Het is daarbij goed te bedenken dat wat vandaag onmogelijk lijkt, morgen een feit kan zijn. Dodewaard gaat dicht en Schiphol op slot. En biologische producten zijn inmiddels op ruime schaal te krijgen. Met de ecotax, die nog geen tien jaar geleden werd afgedaan als een 'schreeuw in de nacht', is inmiddels een bescheiden begin gemaakt. Veranderingen op weg naar een duurzamer samenleving zullen zich vooral voltrekken door de kracht van de verbeelding, zoals GroenLinks die zich voorstelt in Nederland Innovatieland.

Duurzame ontwikkeling

1 Het belastingstelsel wordt 'vergroend' door:

- een zodanige aanpassing van BTW, motorrijtuigenbelasting, gemeentelijke en provinciale heffingen, belastingen en fondsen, dat milieuvriendelijk gedrag wordt beloond met een lager tarief en milieu-onvriendelijk gedrag met een hoger tarief;

- (her)introductie van milieubestemmingsheffingen die worden ingezet voor milieuverbeteringen;
- de inzet van fiscale prikkels voor milieumaatregelen;
- belastingverzwaring voor milieuvervuilende activiteiten en voor gebruik van grondstoffen, met gelijktijdige vermindering van de belasting op de factor arbeid;
- toetsing en geleidelijke afschaffing van ecologisch schadelijke subsidies en belastingvoordelen, ook in Europees verband.

2 Door gebruikers opgebrachte milieuheffingen worden geheven volgens het principe 'de vervuiler betaalt'. Zo worden de rioolbelasting en de zuiveringsheffing onderdeel van het watertarief ('het waterspoor').

3 De afvalstoffenheffing wordt zo snel mogelijk afhankelijk van de aangeboden hoeveelheid afval.

4 Overheid en bedrijfsleven richten een investeringsfonds voor duurzame ontwikkeling op ter financiering van onder meer:

- innovatie en experimenten op het gebied van personen- en goederenvervoer;
- uitbreiding en verbetering van het openbaar vervoer;
- energiebesparing;
- duurzame energie-opwekking;
- milieuverantwoorde bouw;
- hergebruik;
- bodemsanering;
- milieuverantwoorde landbouw;
- nieuwe milieutechnologie;
- een milieuverantwoorde waterhuishouding.

Gelden voor grote infrastructurele projecten worden naar dit fonds overgeheveld.

5 Nieuwe technologieën worden met behulp van evaluatieprocedures beoordeeld op de mate waarin ze duurzaamheid bevorderen, b.v. door de belangen van gebruikers mee te wegen. Verantwoord ondernemen wordt gestimuleerd door milieugroepen, NGO's en gebruikers bij beleidsontwikkelingen in het bedrijfsleven te betrekken.

6 Nederland is medeverantwoordelijk voor duurzaamheid op mondiaal niveau. Daarom zal ons land zich moeten ontwikkelen binnen de grenzen die de milieugebruiksruimte stelt. Het grondstoffen- en energiegebruik in Nederland wordt drastisch teruggedrongen. Aan handel en buitenlandse investeringen worden scherpe milieu-eisen gesteld. Dumping en vervanging van gevaarlijk afval in het buitenland wordt verboden. Er worden experimenten opgezet met verhandelbare emissierechten. Zoveel mogelijk wordt binnen de Europese Unie aangedrongen op het doorvoeren van deze maatregelen in Europees verband.

7 Gestimuleerd wordt dat gemeentebesturen de totstandkoming van een Lokale Agenda 21, zoals die in het kader van de Verenigde Naties is overeengekomen, bevorderen en faciliteren. Daarnaast wordt een vergelijkbaar proces op regionaal en landelijk niveau ontwikkeld waarbij met name de aandacht wordt gevestigd op de mondiale duurzaamheidsaspecten, monitoring en het actief betrekken

van moeilijk bereikbare groepen.

8 Het feit dat bepaalde milieumaatregelen in theorie beter in EU-verband kunnen worden genomen, zal voor Nederland geen aanleiding zijn om deze maatregelen zelf niet door te voeren, indien Europese maatregelen in de praktijk uitblijven.

Ruimte en kwaliteit

1 Er komt nieuw beleid voor de verdere ruimtelijke ontwikkeling van Nederland als innovatieland. Centrale uitgangspunten hierbij zijn:

- het mengen van functies in bebouwingskernen;
- het bevorderen van hoge concentratie van de bevolking in de grote steden en binnen de bestaande verstedelijkte ruimtes; intensivering van het grondgebruik;
- beperking van de mobiliteit;
- revitaliseren en intensiveren van het gebruik van huidige industriële terreinen;
- accentueren van contrasten en tegengaan van versnippering van landschappen;
- diversiteit brengen in landschappen en handhaven en creëren van open landelijk gebied.
- maximale toegankelijkheid van de openbare ruimte voor mensen met een handicap.

2 Provincies maken streekplannen met duidelijke richtlijnen voor minimale dichtheden van bebouwing en het mengen van wonen, werken en recreatie.

3 Op lokaal niveau vinden uitbreidingen alleen nog plaats binnen de bestaande steden of direct tegen stadskernen aan. Een goed openbaar-vervoerssysteem maakt integraal onderdeel uit van de uitbreidingen. Nieuwbouw en renovatie moeten voldoen aan hoge duurzaamheidseisen. De samenhang tussen waterbeheer en ruimtelijke ordening dient te worden versterkt.

4 Gemeenten krijgen binnen gegeven milieukaders meer eigen beleidsruimte voor afwegingen ten aanzien van de kwaliteit van de leefomgeving.

5 Het beleid van bodemsanering wordt versneld uitgevoerd. Verontreinigde bodems worden multifunctioneel gesaneerd. Sanering van verontreinigde waterbodems krijgt hoge prioriteit.

Verkeer en vervoer

1 De automobiliteit wordt teruggedrongen door de kosten te verhogen via rekeningrijden en accijnsverhoging en door de opbrengsten daarvan in te zetten voor de voetganger, de fietser en het openbaar vervoer. Ook het systeem van autodelen moet door de overheid krachtig worden gestimuleerd.

Er worden geen nieuwe autosnelwegen aangelegd en bestaande snelwegen worden niet verbreed. Een vaste zondag in de maand wordt uitgeroepen tot autoloze zondag.

Het reiskostenforfait wordt vervangen door een openbaar-

vervoersforfait en een fietsforfait. De auto van de zaak wordt zwaarder belast. Dienstauto's van overheidsfunctionarissen worden vervangen door OV-jaarkaarten eerste klasse en dienstfietsen.

2 Om de verkeersveiligheid en het milieu te dienen worden er meer rotondes gebouwd en wordt de maximumsnelheid veel vaker elektronisch gecontroleerd, ook op provinciale wegen. De maximumsnelheid wordt verlaagd tot 100 km per uur op de autosnelwegen. Notoire hardrijders krijgen snelheidsbegrenzers. Nederland zal zich ervoor inzetten om in Europees verband strengere eisen te stellen aan het brandstofverbruik van auto's. Motorvoertuigen die rijden op diesel moeten snel worden omgebouwd, zodat ze minder milieubelastende brandstoffen kunnen gebruiken.

3 Er wordt een krachtige rem gezet op de aanhoudende groei van het goederentransport over de weg. De milieukosten worden in de prijs van het vervoer doorberekend, mede ter stimulering van de innovatie en concurrentiepositie van alternatieve vervoersstromen via spoor, water, Zeppelin en buisleidingen.

4 Er vindt geen uitbreiding van bestaande of aanleg van nieuwe vliegvelden plaats. Er komt een accijns op kerosine en BTW op vliegtickets. Alle subsidies en exploitatiebijdragen aan het luchtverkeer worden beëindigd. Binnenlandse vracht- en passagiersvluchten worden verboden. Korte vluchten naar het buitenland zullen worden verboden wanneer daarvoor alternatieven bestaan in de vorm van hoge-snelheidstreinen. Die rijden zoveel mogelijk langs bestaande routes en sluiten goed aan op het binnenlands vervoer. Regionale luchthavens worden gesloten of in omvang van het vliegverkeer beperkt. Vrijvallende NAVO-vliegvelden worden niet opengesteld voor burgerluchtvaart. De meest lawaaiige vliegtuigen worden verboden en voor de overige vliegtuigen die in Nederland willen landen komt er een heffing op het geluid. Ook komt er een heffing op de milieuvervuilende uitstoot van vliegtuigen die in Nederland willen landen. De overheid beijvert zich beide heffingen ook internationaal in te voeren. Reclamevluchten worden verboden.

5 Er komt een deltaplan voor de verbetering van het openbaar stads- en streekvervoer. Dit verbeterde vervoerssysteem dient moeiteloos met fietsgebruik gecombineerd te kunnen worden. Het openbaar vervoer moet maximaal toegankelijk worden voor mensen met beperkingen. De prijzen van het openbaar vervoer worden verlaagd en er worden landelijke maximumtarieven vastgesteld. Openbare voorzieningen horen, ook in het landelijk gebied, per openbaar vervoer bereikbaar te zijn. De Zuiderzeespoorlijn wordt versneld aangelegd.

6 Verdere privatisering, afstoting en verzelfstandiging van de infrastructuur voor verkeer en vervoer is - op enkele uitzonderingen na - ongewenst. In het stads- en streekvervoer wordt de privatisering teruggedraaid en worden de bezuinigingen stopgezet.

7 De fiets krijgt meer prioriteit. Dat betekent:
- forse uitbreiding van het aantal stallingen (betaald en onbetaald);

- aanleg van een stelsel van snelle en comfortabele fietsroutes in steden en tussen plaatsen.

Energie en ketenbeheer

1 Nederland verplicht zich ertoe de uitstoot van broeikasgassen jaarlijks met twee procent te verlagen.

2 Er komt een regulerende energiehelling voor grootverbruikers. De regulerende energiehelling voor huishoudens wordt uitgebreid. Het sparen van energie wordt aangemoedigd. Het totale energieverbruik dient in 4 jaar met 5% te worden verlaagd.

3 Er komt een wettelijke regeling voor de overgang naar een duurzame energie-opwekking. Nederland wordt koploper in en maakt zich binnen Europa sterk voor het terugdringen van het gebruik van fossiele brandstoffen ten gunste van duurzame energiebronnen.

4 De laatste Nederlandse kerncentrale wordt in de komende regeringsperiode gesloten. De overheid zet, net als in Oostenrijk, een milieudiplomatiek offensief in om te stoppen met atoomenergie in Europa.

5 In de productie staan het ketenbeheer en het sluiten van kringlopen centraal. In alle fasen van de keten moeten milieugegevens openbaar zijn in een jaarlijks verplicht milieuverlag. Producenten hebben zowel een terugnameplicht als een verwerkingsplicht voor producten en verpakkingen. Het beleid wordt zoveel mogelijk gericht op het voorkomen van afval, zoals een verbod op pvc, blister- en aluminiumverpakkingen en uitbreiding van statiegeldsystemen. Op korte termijn wordt voor batterijen een statiegeldsysteem ingevoerd.

Landbouw en visserij

1 De Nederlandse land- en tuinbouw wordt de komende jaren met overheidssteun geherstructureerd en meer gericht op de milieukwaliteit van de productie. De productie in de veehouderij en de akker- en tuinbouw wordt geëxtensiverd en wordt multifunctioneel, dat wil zeggen mede gericht op recreatievoorzieningen, streek-eigen productie, agrarisch natuurbeheer en landschapsbeheer. De varkenshouderij wordt grondgebonden. Dit betekent dat er niet meer varkens in Nederland mogen zijn dan dat hun mest binnen Nederland milieuverantwoord kan worden afgezet. De omvang van de veestapel wordt daartoe verder verkleind.

De vrije handelbaarheid van melkquota dient gewijzigd te worden in beperkte handelbaarheid met afroaming.

2 Voor alle landbouwbedrijven wordt zo snel mogelijk het voeren van een mineralenboekhouding verplicht. Via een stelsel van heffingen en premies worden boeren aangemoedigd tot een efficiënter mineralenbeleid, dat in 2003 een situatie oplevert waarin voldaan wordt aan de milieukwaliteitseisen voor grondwater en oppervlaktewater en aan de EU-nitraatrichtlijn.

3 Er komen nieuwe landelijke normen als garantie voor een

diervriendelijke veehouderij. Vormen van intensieve veehouderij die niet voldoen aan deze normen, worden verboden. Daarnaast wordt ook het fokken van pelsdieren verboden. Er komt een verbod voor het vervoer van levend slachtvee over grote afstanden.

De bio-industrie wordt afgeschaft; ook de import van producten uit de bio-industrie wordt tegengegaan.

De consumptie van vlees wordt teruggedrongen door invoering van een extra hoge BTW-heffing op vlees. De opbrengst wordt gebruikt ten behoeve van onderzoek en voorlichting met betrekking tot biologische landbouw.

4 De lijst van toegelaten chemische bestrijdingsmiddelen wordt zo sterk mogelijk ingekort, door toelating te onthouden aan de meest schadelijke middelen. Op overgebleven middelen komt een milieuheffing, naar rato van de milieubelasting. Alle bedrijven stellen verplicht een bedrijfsmilieuplan op dat erop gericht is de afhankelijkheid van het gebruik van chemische bestrijdingsmiddelen stapsgewijs op te heffen en eveneens de emissies van andere milieubelastende stoffen terug te dringen.

5 Biologische landbouw waarin geen kunstmest en chemische bestrijdingsmiddelen worden gebruikt, is het wenselijk model voor de EU-landbouw als geheel. De omschakeling wordt in een termijn van 15 jaar gerealiseerd. De huidige grootmachtpositie van Nederland als tweede exportland ter wereld is onhoudbaar. De ontwikkeling van de markt voor biologische producten wordt door fiscale maatregelen en het opzetten van regionale markten gestimuleerd en gemaximaliseerd. Overheidsinstellingen geven het goede voorbeeld met op verantwoorde basis geproduceerde voedingsmiddelen in hun catering-aanbod. Doel is dat in 2005 het marktaandeel van de biologische landbouw naar twintig procent gestegen is.

6 Met genetische manipulatie van plant en dier wordt zeer terughoudend omgegaan. Bestaande en nader te ontwikkelen ethische normen dienen een en ander strikt aan banden te leggen. Op verpakkingen wordt aangegeven of er bij de productie sprake is geweest van genetische ingrepen. Dierproeven en genetische manipulatie van dieren worden slechts toegestaan als alleen langs die weg een substantiële verbetering van de volksgezondheid kan worden bereikt. Planten, dieren en mensen, of delen daarvan, vallen niet onder het recht op intellectueel eigendom van biotechnologische uitvindingen. Er komt geen patent op leven. Het klonen van mensen en dieren wordt verboden.

7 Bij internationale afspraken over visquota moet het herstel van de visstand centraal staan. De vangst- en doodmethodes van de beroepsvisserij zijn voor veel vissen gruwelijk. Er dienen op zeer korte termijn andere diervriendelijker vangstmethodes ontwikkeld te worden.

8 Bij het afsluiten van visserij-akkoorden met ontwikkelingslanden worden de sociale effecten en de te verwachten milieuschade meegewogen.

Natuur

1. Het natuurbeleid krijgt een multifunctioneel karakter. Daartoe wordt zowel de ecologische hoofdstructuur gerealiseerd en in stand gehouden, als een gericht beleid gevoerd op de ontwikkeling van natuur in de directe woon- en werkomgeving van mensen. In het landelijk gebied wordt hiertoe het agrarisch natuurbeheer bevorderd en financieel gestimuleerd. De sanering van beschoeide oevers en de aanleg van natuurvriendelijke oevers wordt overal met kracht bevorderd.

2. De grote open wateren worden beschermd tegen verstorende activiteiten en investeringen. Het Markermeer blijft open, in de Waddenzee vinden geen boringen plaats en het kustgebied wordt met rust gelaten. Er komt geen tweede Maasvlakte en geen tweede Schiphol.

3. Ieder dier heeft een eigen, intrinsieke waarde, die onafhankelijk is van zijn/haar nut of schadelijkheid voor de mens. Dieren hebben er daarom recht op dat met hun belangen zorgvuldig rekening wordt gehouden en dat ze met respect worden behandeld. Voor in het wild levende dieren betekent dit dat het jagen en doden door plezierjagers, evenals de visserij door sportvissers, wordt verboden.

4. Nederland geeft invulling aan zijn verantwoordelijkheid voor de mondiale biodiversiteit. De overheid vergroot het areaal aan grote, aaneengesloten natuurgebieden en versterkt, in combinatie daarmee, het beleid voor alle natuur buiten de ecologische hoofdstructuur. Er komt een stop op de invoer van niet-duurzaam geproduceerd hout.

Colofon

De basis voor het verkiezingsprogramma is gelegd door de programmacommissie, die gevormd werd door Sjef Czyzewski, Tineke van den Klinkenberg, Titia van Leeuwen, Bram van Ojik (voorzitter), Maarten van Poelgeest, Jeroen Saris, Marijke Vos en Paul Basset (secretaris).

De programmapunten zijn vastgesteld op het partijcongres van GroenLinks dat gehouden werd op 9 en 10 januari 1998 in Zwolle. De visieteksten zijn mede op grond van het congres vastgesteld door het partijbestuur en geredigeerd door Ab Harrewijn, Herma Hofmeijer, Titia van Leeuwen en Kees Schröer.

uitgave   Partijbestuur GroenLinks
          Postbus 8008
          3503 RA Utrecht
telefoon   (030) 239 99 00
telefax   (030) 230 03 42
e-mail   partijbureau@groenlinks.nl
website   www.groenlinks.nl

eindredactie
programmapunten   Louis Vuurboom
vormgeving   aap-ontwerpers
fotografie   Bert Beelen, Bob Bronshoff, Klaas Fopma,
                          Jan Bogaerts, Marcel Malherbe (allen HH)
druk de Bevrijding